

Arbeidsmiljø i skole og barnehage, en bibliografi for perioden 1995 – 2006

Av

Hilde H. Holte og Asbjørn Grimsmo

ARBEIDSFORSKNINGSINSTITUTTETS NOTATSERIE
THE WORK RESEARCH INSTITUTE'S OCCATIONAL PAPERS

© Arbeidsforskningsinstituttet AS, 2006

© The Work Research Institute

© Forfattere/Authors

Det må ikke kopieres fra denne publikasjonen ut over det som er tillatt etter bestemmelsene i «Lov om opphavsrett til åndsverk», «Lov om rett til fotografi» og «Avtale mellom staten og rettighetshavernes organisasjoner om kopiering av opphavsrettslig beskyttet verk i undervisningsvirksomhet».

All rights reserved. This publication, or part thereof, may not be reproduced in any form without written permission from the publisher.

ISBN 82-7609-178-4 (Elektronisk utgave)

ISSN 0801-7816

Arbeidsforskningsinstituttet AS
Pb. 6954 St. Olavs plass
NO-0130 OSLO

Work Research Institute
P.O.Box 6954 St. Olavs plass
NO-0130 OSLO

Telefon: +47 23 36 92 00

Telefax: +47 22 56 89 18

E-post: afi@afi-wri.no

Webadresse: afi-wri.no

Publikasjonen kan lastes ned fra: www/afi.no

ARBEIDSFORSKNINGSINSTITUTTETS NOTATSERIE
THE WORK RESEARCH INSTITUTE'S OCCASIONAL PAPERS

Temaområde:

Arbeidsmiljø, integrering og mestring

Notat nr.:

5/06

Tittel:

Arbeidsmiljø i skole og barnehage -
en bibliografi for perioden 1995 - 2006

Dato:

mai 2006

Forfattere:

Hilde H. Holte og Asbjørn Grimsmo

Antall sider:

44

Resymé:

Nordisk litteratur om arbeidsmiljø i skole og barnehage i perioden 1995-2006 ble identifisert gjennom søk i de nordiske biblioteksdatabasene. Aktuelle studier ble vurdert i forhold til denne bibliografien med utgangspunkt i tittel og emneord. I alt 54 undersøkelser ble inkludert.

Opplysninger om omfang av ulike arbeidsmiljøfaktorer er i bibliografien presentert etter tema. Arbeidsmiljøfaktorene er sortert i fire hovedområder: forholdet mellom myndighetene og skoleledelsen, hvor også lojalitet og ytringsfrihet behandles; fysisk arbeidsmiljø, hvor innelima, støy, lokaler og arbeidsvilkår behandles; psykososialt arbeidsmiljø, hvor arbeidsmengde, fysisk belastning, psykisk belastning, arbeidsoppgaver, selvbestemmelse, samarbeid innad i skolene, tilgang til etterutdanning, vold og trakassering samt trivsel behandles; mulige konsekvenser av arbeidsmiljø, hvor oppfatning av egen helse, sykefravær, opplevde årsaker til uhelse/fravær, overgang ut av yrket, avgangsalder, avgangsordning og årsaker til avgang behandles.

Emneord:

- Fysisk arbeidsmiljø,
- psykososialt arbeidsmiljø,
- skole,
- lærere,
- barnehage,
- førskolelærere,
- bibliografi,
- Norden

Innholdsfortegnelse

1	INNLEDNING	1
1.1	Avgrensninger	1
1.2	Beskrivelse av det gjennomførte litteratursøket	2
1.3	Anvendte stikkord/søkebegreper:	4
1.4	Utforming av rapporten	4
2	RESULTAT AV LITTERATURSØKET	6
2.1	Litteratur – alfabetisk ordnet	6
2.2	Litteratur – geografisk ordnet etter utgiverland	8
3	GJENNOMGANG AV LITTERATUR PUBLISERT 1995-2006 MED HENSYN TIL OMFANG AV ULIKE ARBEIDSMILJØPROBLEMER I SKOLE OG BARNEHAGE	12
3.1	Forholdet mellom myndighetene og skoleledelsen	12
3.1.2	Lojalitet og ytringsfrihet	13
3.1.3	Oppsummering	13
3.2	Fysisk arbeidsmiljø	13
3.2.1	Inneklima	13
3.2.2	Støy	14
3.2.3	Lokaler	14
3.2.4	Oppsummering fysisk arbeidsmiljø	15
3.2.5	Arbeidsvilkår	15
3.2.6	Oppsummering arbeidsvilkår	15
3.3	Psykososialt arbeidsmiljø	15
3.3.1	Generelt om psykososialt arbeidsmiljø	16
3.3.2	Arbeidsmengde	16
	Arbeidsmengde, lærere	16
	Økt arbeidsmengde når tid bindes på skolen	17
	Arbeidsmengde, rektorer og barnehageansatte	17
3.3.3	Fysisk belastning	17
	Lærere i forhold til sysselsatte i befolkningen	17
	Enkelte mål på læreres ergonomiske arbeidsmiljø sammenlignet med sysselsatte i befolkningen	18
	Barnehageansatte i forhold til sysselsatte i befolkningen	18
3.3.4	Psykisk belastning	18
	Psykisk belastning, lærere	18
	Psykisk belastning, førskolelærere	18
3.3.5	Arbeidsoppgaver	19
	Arbeidsoppgaver, lærere	19
	Arbeidsoppgaver, førskolelærere	19
3.3.6	Selvbestemmelse	19
	Selvbestemmelse, lærere	19
	Selvbestemmelse, rektorer og førskolelærere	19
3.3.7	Samarbeid innad i skolene	20
3.3.8	Tilgang til etterutdanning	20
	Etterutdanning, lærere	20
	Etterutdanning, rektorer og førskolelærere	21
	Kvalitet av etterutdanning	21
3.3.9	Vold og trakassering	21
	Vold og trakassering, lærere	21

Vold og trakassering, førskolelærere	22
3.3.10 Trivsel.....	22
Trivsel, lærere.....	22
Trivsel, førskolelærere	23
3.3.11 Oppsummering psykososialt arbeidsmiljø	23
3.4 Mulige konsekvenser av arbeidsmiljø.....	24
3.4.1 Oppfatning av egen helse	24
Oppfatning av egen helse, lærere	24
Ulike konkrete plager blant lærere	24
Oppfatning av egen helse, førskolelærere	25
3.4.3 Utbrenthet, lærere.....	25
3.4.4 Sykefravær	26
Sykefravær, lærere	26
Sykenærvær.....	26
Sykefravær, førskolelærere	27
3.4.5 Opplevde årsaker til uhelse/fravær.....	27
Inneklima og helse	27
Arbeidsmiljø og helse.....	27
3.4.6 Overgang ut av yrket	29
Overgang ut av yrket, lærere	29
Overgang ut av yrket, førskolelærere.....	29
3.4.7 Avgangsalder, avgangsordning	29
3.4.8 Årsaker til avgang	30
3.4.9 Oppsummering	32
3.5 Samlet oppsummering.....	32
3.5.1 Lærere.....	32
3.5.2 Skoleledere	34
3.5.3 Førskolelærere.....	34
4 FORSLAG TIL VIDERE FORSKNING.....	35
4.1 Mer avgrensede prosjekter blant lærere som kan gjennomføres omgående	35
4.2 Mer omfattende prosjekter blant lærere som krever mer planlegging	36
4.3 Prosjekter for førskolelærere	37
Referanser.....	38

1 Innledning

Utdanningsforbundet sendte en tilbudsforespørsel 23. januar 2006 om en kartlegging av eksisterende forskning over det psykososiale og fysiske arbeidsmiljøet for lærere og førskolelærere, ledere og styrere i skole og barnehage. I tillegg til en bibliografi ønsket Utdanningsforbundet også en kortfattet rapport om hovedfunnene i det eksisterende forskningsmaterialet. Fristen for levering var satt til 10. april 2006.

Arbeidsforskningsinstituttet kom med et tilbud datert 7. februar 2006, og tilbudet ble akseptert 17. februar 2006, og det ble holdt et møte for å utforme rammene rundt prosjektet 20. februar 2006.

Utdanningsforbundet ønsket forskning/litteratur/studier publisert i perioden 1995-2006 i Norden som tok for seg arbeidsmiljøsituasjonen i skole og barnehage med henblikk på

- Endrede arbeidsbetingelser
- Vold og trakassering
- Tidlig uførhet
- Stort ønske om å gå av med AFP
- Økt stress
- Dårlig tilpassede lokaler
- Diskriminering av lesbiske og homofile

Seniorforsker Asbjørn Grimsmo, AFI, var prosjektansvarlig og prosjektmedarbeider har vært dr.philos. Hilde H. Holte. I tillegg har AFIs bibliotekar Anne Rogstad gjort de fleste søk etter litteratur og hun har også systematisert litteraturen som er brukt i rapporten.

1.1 Avgrensninger

Med utgangspunkt i tidsrammen for prosjektet ble det gjort noen avgrensninger. En av de viktigste avgrensningene var i forhold til hvilken litteratur som skulle inngå i studien. Følgende typer litteratur ble ekskludert i litteratursøket:

- Pedagogiske problemstillinger
- Elevenes arbeidsmiljø
- Arbeidsmiljø som undervisningstema
- Lærebøker om arbeidsmiljø
- Veiledningshefter om arbeidsmiljøproblematikk
- Arbeidsmiljø i høgskoler og universitet
- Studentarbeider
- Arbeider utgitt av de nordiske lands lærerforbund
- Artikler i ikke-vitenskaplige tidsskrifter
- Rapporter om registrering av et konkret problem i en bestemt skole eller barnehage
- Litteratur om arbeidsmiljø generelt, selv om den var relevant for skole og barnehage

1.2 Beskrivelse av det gjennomførte litteratursøket

Bibliotekar Anne Rogstad gjennomførte det konkrete søket.

Geografisk omfang: litteratur utgitt i Norden.

Tidsavgrensing: 1995-2006.

Type medier: bøker/monografier (omfatter avhandlinger, rapporter, utredninger og publikasjoner utgitt i monografiserier), artikler i vitenskapelige tidsskrifter.

Øvrig avgrensing:

Rent medisinsk og psykiatrisk faglitteratur som forutsetter at leseren har medisinsk fagkunnskap er ikke tatt med. Debattinnlegg, populærvitenskapelige innlegg av journalistisk karakter, avisartikler, anmeldelser og multimedia (cd-rom, video og lignende) er også utelatt.

Litteratur utgitt i Finland og Island på originalspråket er utilgjengelig for forfatteren, og søkeresultatet omfatter derfor kun et svært begrenset antall publikasjoner på engelsk.

Det er utført litteratursøk i følgende databaser:

Norge

BIBSYS Bibliotekbase inneholder over 4 millioner bøker, forskningsrapporter, konferansepublikasjoner, serier og tidsskrifter (men stort sett ikke artikler i tidsskrifter). I Bibliotekbasen registreres dokumentene ved BIBSYS-bibliotekene, dvs. alle universitetsbibliotekene, Nasjonalbiblioteket, alle statlige høyskoler, og en rekke andre fag- og forskningsbiblioteker i Norge.

BIBSYS FORSKPUB omfatter registreringer av nesten 220 000 publikasjoner og andre resultater av FoU-arbeid.

NORART (norske tidsskriftartikler) inneholder referanser til artikler fra ca. 450 norske og nordiske tidsskrifter og årbøker. Fra 2004 er basen utvidet med ca 60 norske og nordiske vitenskapelige tidsskrifter. Svært korte artikler utelates, med unntak av anmeldelser, skjønnlitterære bidrag og faktapregede artikler. Enkelte områder dekkes ikke (f.eks. utdrag fra bøker, leserbrev og rent bransjestoff).

Norsk samkatalog for bøker – SAMBOK inneholder referanser til bøker, småtrykk, monografier i serier, hovedoppgaver, lydbøker, videogram, punktskriftbøker og elektroniske dokumenter som eies av ca. 350 norske fagbibliotek (blant dem alle BIBSYS-bibliotek), fylkes- og folkebibliotek og de norske instituttene i Athen og Roma. Omtrent halvparten av det inkluderte materialet er trykt etter 1983.

Statens arbeidsmiljøinstitutt (STAMI) - biblioteket – deres katalog omfatter bibliotekets totale samling av bøker, rapporter og artikler.

Danmark

bibliotek.dk: Dansk bibliografisk litteraturliste som i mars 2006 inneholder ca. 9,8 millioner poster. Basen oppdateres daglig. **bibliotek.dk** omfatter referanser til materiale i danske folkebibliotek og forskningsbibliotek: bøker, tidsskrifter og aviser m.m. som er utgitt i Danmark siden 1970 og større artikler fra aviser og tidsskrifter helt tilbake til 1945.

DEFF (Danmarks Elektroniske Fag- og Forskningsbibliotek) er en samarbeidsorganisasjon for danske fag- og forskningsbiblioteker. DEFF er opprinnelig resultatet av et samarbeid mellom Kulturministeriet, Forskningsministeriet og Undervisningsministeriet og er sprunget ut av den IT-politiske handlingsplan "Info-samfundet for alle - den danske model" fra 1996. **deff.dk** gir adgang til en rekke av forskningsbibliotekenes søke- og informasjonstjenester.

Finland

Fennika – den finske nasjonalbibliografien.

HELKA – samkatalog for universitetsbibliotekene i Helsinki.

Island

Gegnir – samkatalog for islandske bibliotek.

Sverige

LIBRIS er den nasjonale samkatalogen for svenske bibliotek. Ca 300 bibliotek i Sverige registrerer sitt materiale i **LIBRIS**. Av disse er de fleste universitets-, høyskole- og spesialbibliotek. **LIBRIS webbsök** tilbyr søking i 5 millioner titler som omfatter trykte bøker, tidsskrifter og artikler, elektroniske ressurser m.m.

Arbetslivsbiblioteket er en del av Arbeidslivsinstituttet og er Sveriges viktigste bibliotek innen emneområdene arbeidsliv, arbeidsmiljø og arbeidsmarked. Bibliotekskatalogen **Arbline** inneholder ca. 70 000 referanser til bøker, rapporter og artikler.

Internasjonale referansedatabaser for artikler

ISI Web of Science (fra Institute for Scientific Information) omfatter referanser til artikler fra ca 8500 av de mest prestisjetunge (peer review) tidsskriftene i verden. **ISI Web of Science** består av følgende databaser:

- Science Citation Index Expanded (naturvitenskap)
- Social Science Citation Index (samfunnsvitenskap)
- Arts & Humanities Citation Index (humaniora)

PubMed – databasetjenesten leveres av [U.S. National Library of Medicine](#) og omfatter over 16 millioner siteringer fra MEDLINE og andre medisinske tidsskrifter tilbake til 1950. PubMed inkluderer også lenker til artikler i fulltekst.

1.3 Anvendte stikkord/søkebegreper:

Søkebegrepene som er brukt kan inndeles i tre hovedkategorier: skoletyper, yrkesgrupper og stikkord relatert til arbeidsmiljø. Som eksempel følger et utvalg av stikkord på norsk, som er brukt i ulike kombinasjoner (samme ord/begreper er oversatt til dansk, svensk og engelsk og søk er utført i relevante databaser):

Type institusjon	Yrkesgruppe	Stikkord relatert til arbeidsmiljø
Barnehage	Adjunkt	Arbeidsmiljø, fysisk/psykososialt
Barneskole	Barnehagelærer	Arbeidstid
Daghjem	Førskolelærer	Vold, trussel, mobbing
Førskole	Lektor	Stress, utbrent
Grunnskole	Lærer	Inkluderende arbeidsliv
SFO	Pedagog	Inneklima
Skole	Rektor	Arbeidsbetingelser
Skolefritidsordning	Skoleleder	Lokaler, kontor
Ungdomsskole	Skolestyrer	Støy
VGS	Styrer	Sykefravær, uførhet

Oversikten over litteraturen ble gjennomgått av Hilde H. Holte. På grunnlag av tittel og emneord valgte hun de studiene som så ut til å være interessante for prosjektet ved at de omhandlet hvilke arbeidsmiljøproblemer som forekom eller hvor ofte arbeidsmiljøproblemene forekom i skole og barnehage. Til en viss grad har vi også brukt referanselister for å finne ny litteratur. Utdanningsforbundet har selv supplert med den litteraturen som er utgitt av de nordiske lærerforbundene og som de mener har vært relevant for oppgaven. Selv om vi har brukt mange søkebegreper og alle de nordiske basene, kan vi ikke utelukke at det er relevant litteratur vi har gått glipp av.

1.4 Utforming av rapporten

Kjernen i dette prosjektet har vært litteratursøket. Resultatet av litteratursøket vises derfor først. Utdanningsforbundet ønsket å skille norsk og nordisk litteratur, og i forbindelse med teksten fremsto det som mest hensiktsmessig å vise til litteraturen etter hvert som den enkelte studie ble behandlet. Derfor finnes tre ulike lister over litteraturen i denne rapporten, en alfabetisk etter forfatter, en alfabetisk liste etter utgiverland og en kronologisk i teksten.

Oppdraget omfatter litteratur om både lærere, skoleledere og førskolelærere. Rapporten vil bære preg av at det er gjort mest på læreres arbeidsmiljø. Antallet studier av førskolelæreres arbeidsmiljø er langt færre enn antallet studier av læreres arbeidsmiljø, og en tilsvarende deling mellom førskolelærere med og uten administrativt arbeid vil ikke bli gjort på samme måte som for lærere.

Presentasjonen av resultatene er til en stor grad gitt som sitater fra de ulike arbeidene. Sitatene er bearbeidet slik at de henger sammen som en sammenhengende tekst. Teksten kan dermed gi et feilaktig inntrykk av å være AFIs vurderinger. Sitatene blir altså ikke gjengitt ordrett, men meningsinnholdet er gjengitt med referansenote. Sitatene er satt sammen i forhold til temaer og temaene igjen er sortert etter om det gjelder fysisk arbeidsmiljø, psykososialt arbeidsmiljø, eller om det kan oppfattes som en konsekvens av arbeidsmiljøet. Foran alt dette presenteres de endrede rammene for pedagogisk virksomhet som har funnet sted gjennom de endringene i lovverket som har skjedd.

Selv om all litteratur som er nevnt i rapporten er gjennomgått, gir ikke rapporten en fullstendig oversikt over de enkelte arbeidene. Den refererte litteraturen vil normalt inneholde flere temaer og flere resultater enn det som er referert, og ofte vil også presentasjonen i denne rapporten av det aktuelle resultatet være forkortet. Henvisningene i rapporten er derfor ikke en uttømmende presentasjon av denne litteraturen, men viser at de nevnte temaene er belyst bl.a. slik som gjengitt. Lesingen har vært styrt etter opplysninger om omfang av de ulike aspektene av arbeidsmiljø som var oppgitt i tilbudet. En tematisk presentasjon ble valgt. Innenfor hvert tema har det ikke blitt gjort noe forsøk på å ytterligere sortere litteratur fra de ulike nordiske landene. I stedet er det for hver undersøkelse i teksten satt inn om undersøkelsen er norsk, svensk eller dansk. Noen ganger vil dette kunne gi et misvisende bilde av nasjonalitet, men det er den løsningen som ble valgt.

AFI har med sin bakgrunn forsøkt å sammenfatte dette arbeidet gjennom en oppsummering av litteraturen med særlig vekt på det psykososiale miljøet. Dette er også en konsekvens av at litteraturen som omhandler det fysiske arbeidsmiljøet, ser ut til på en objektiv måte å kunne dokumentere arbeidsmiljøet gjennom å måle komponenter som dB og CO₂. Slike målinger bekrefter spørreskjemaundersøkelser om at det er et dårlig fysisk arbeidsmiljø i skolen som bidrar til helseproblemer hos elever og ansatte.

Til slutt i rapporten vil noen forslag til videre arbeid for å få en bedre innsikt i lærernes og førskolelærernes arbeidsmiljø bli foreslått.

2 RESULTAT AV LITTERATURSØKET

2.1 Litteratur – alfabetisk ordnet

- Arnesen, C.Å. (2002): *Flukt fra lærer og førskolelæreryrket?* Oslo: NIFU - Norsk institutt for studier av forskning og utdanning. NIFU skriftserie, 2002:8.
- Aronsson, G. & Gustafsson, K. (1999): "Kritik eller tystnad: en studie av arbeidsmarknads- og anstillningsforhållandens betydelse för arbetsmiljøkritik". *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, vol. 5, nr. 3, s. 189-206.
- Aronsson, G. & Svensson, L. (1997): *Nedvarvning, återhämtning och hälsa bland lärare i grund- och gymnasieskolan*. Solna: Arbetslivsinstitutet. Arbete och Hälsa, 1997:21.
- Backman, L. (2000): *Psykisk ohälsa bland skolans personal: risk för utbrändhet?* Stockholm: Yrkesmedicinska enheten. Rapport, 2000:1.
- Berg, J.E. (1997): *Attføring av pedagogisk personale: en sammenlignende studie av lærere og andre yrkesgrupper som har, og ikke har vært på Attføringscenteret i Rauland*. Oslo: Norsk Lærereleg.
- Berg, J.E. & et al. (1998): "Functional diagnosis as a tool in rehabilitation: a comparison of teachers and other employees". *International Journal of Rehabilitation Research*, vol. 21, nr. 3, s. 273-284.
- Blichfeldt, J.F. (2002): *En framtid som lærer?: en studie i utviklingsarbeid ved åtte skoler med sikte på kvalitativ forbedring og forlenging av yrkeskarrieren*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-rapport, 2002:3.
- Blichfeldt, J.F. (2003): *Lære for livet?: skolen som møteplass for mening og mestring*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-rapport, 2003:7.
- Blichfeldt, J.F., Deichman-Sørensen, T. & Lauvdal, T. (1998): *Mot et nytt kunnskapsregime?: evaluering av Reform 94: organisering og samarbeid*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-rapport, 1998:7.
- Blichfeldt, P. (2005): *Støy i grundskolen: en rapport om støyproblemer i grundskolen - om årsager, løsninger og praktiske erfaringer fra Danmark og utlandet*. [København]: Brandche-arbejdsmiljørådet. Undervisning og Forskning. BAR Tema.
- Bungum, B. & et al. (2002): *Tid til en kollektiv og attraktiv skole: evaluering av sentralt initierte forsøk med alternative arbeidstidsordninger i skoleverket*. Trondheim: SINTEF Teknologiledelse. IFIM. SINTEF Rapport, STF38 A02512.
- Dahl, S., Rosø, M. & Søvik, L.K. (1995): *Meninger om arbeidsmiljø og personalpolitikk i Molde barnehager AL*. Molde: Møreforskning. Arbeidsrapport, M 9501.
- Dallner, M. (1999): *Psykosocial arbeidsmiljø, hälsa och välbefinnande bland skolanställda i en svensk kommun: ett led i utprovnigen av QPSNordic*. Solna: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 1999:13.
- Eidset, I. (2005): *Vold i skolen: undersøkelse blant Utdanningsforbundets medlemmer 25. mai - 11. juni 2005*. [Oslo]: Norsk Respons. Oppdragsgiver: Utdanningsforbundet.
- Forssén, L. & Samuelsson, D. (2005): *Lärarnas arbetsmarknad 2004: enkätundersökning bland yrkesverksamma lärare under hösten 2004 = The labour market for teachers 2004*. Stockholm: Statistiska centralbyrån. Sveriges officiella statistik, Statistiska meddelanden, UF 26 SM 0502.
- Grambo, A.-C. (1998): *Arbeidsmiljø og sykefravær i Oslo-skolen: resultater fra en spørreundersøkelse gjennomført blant de ansatte ved 10 Oslo-skoler*. Oslo: Fylkestyrgdekontoret i Oslo.
- Grambo, A.-C. (2000): *Bedre arbeidsmiljø, lavere sykefravær?: arbeidsmiljø og sykefraværsoppfølging i skolen: rapport fra prosjektet "Sykefravær blant ansatte i Oslo-skolen"*. Oslo: Fylkestyrgdekontoret i Oslo.
- Grimsmo, A. (2001): *Lærernes arbeidsmiljø 2000*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-notat, 2001:7.
- Hallberg, L.R.-M. (2005): "Kränkande särbehandling eller mobbning på arbetsplatsen". I: E. Menckel & G. Lundkvist (red.): *Att utveckla en god arbetsmiljö i skolan*. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet. S. 40-58.

- Halvorsen, A., Lysgård, H.K. & Olsen, T. (2002): *Når løsninger på arbeidsplassen blir nasjonale problemer: om tidlig avgang fra arbeidslivet*. Kristiansand: Agderforskning. FoU-rapport, 2002:4.
- Hjerm, M. & Pettersson, L. (2003a): *Arbetsbelastning bland lärare och rektorer i Norrköpings kommun år 2002*. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 2003:2.
- Hjerm, M. & Pettersson, L. (2003b): *Arbetsbelastning bland lärare och rektorer i Norrköpings kommun år 2004*. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 2005:3.
- Häggqvist, S. & Johansson, L. (1998): *Arbetsmiljön i skolan - förutsättningar för samordning av internkontroll och utvecklingsarbete: intervjuer av rektorer, personal och elever inom projektet Skolmiljö 2000*. Solna: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 1998:12.
- Kreiner, S. & Mehlbye, J. (2000): *Arbejds miljøet i folkeskolen*. [København]: Akf forlaget.
- Kristiansen, S.T. (2004): *Skolen som lærested for lærere og ledere: oppspill til en ny skoleutviklingsstrategi for videregående skoler*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-rapport, 2004:4.
- Lagerstrøm, B.O. (2000): *Kompetanse i grunnskolen: hovedresultater 1999/2000*. Oslo: Statistisk sentralbyrå. Notater, 2000:72.
- Mathisen, H.M. & et al. (2000): *Godt innelima i skoler - tiltaksforskning: evaluering av to innelimatiltak i Trondheim*. Trondheim: SINTEF Energiforskning. Teknisk Rapport, TR A5149.
- Menckel, E. & Lundkvist, G. (red.) (2005): *Att utveckla en god arbetsmiljö i skolan: en konferensdokumentation*. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet
- Midtlyng, E. (1997): *Arbeidsmiljø i skolen*. Oslo: Statistisk sentralbyrå. Rapporter / SSB, RAPP 1997:4.
- Midtsundstad, T. (2001): *Pensjonering i stat og skoleverk: analyse av registerdata fra Statens Pensjonskasse 1996 og 1999*. Oslo: Fafo. Fafo-notat, 2001:1.
- Midtsundstad, T. (2006): *Pensjonering før fylte 67 år: tidligpensjonering og bruk av AFP innen KS' tariffområde 2002-2004*. Oslo: Fafo. Fafo-rapport, 509.
- Moos, L. & Carney, S. (red.) (2000): *Skoleledelse i Norden : en kortlægning af skoleledernes arbejds vilkår, rammebetingelser og opgaver: en rapport til Nordisk Ministerråd*. København: Nordisk Ministerråd. Nord, 2000:14.
- Moseng, B.U. (2005): *Lesbiske og homofile arbeidstakere - en pilotundersøkelse*. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring. NOVA Skriftserie, 2005:3.
- Mykletun, R.J., Lahn, L.C. & Mykletun, A. (1997): *Lærerkår 97: rapport 1*. Bergen: Survey Feedback Institute.
- Møller Christiansen, J. (2005): *Vold på arbejdet: med særlig vøgt på FTF-medlemmers arbejdspladser*. [København?]: CASA.
- Møller, J. & Paulsen, J.M. (2001): *Skolelederes arbeidsforhold i grunnskolen: en undersøkelse blant skoleledere som er organisert i Norsk lærerlag*. Oslo: Institutt for lærerutdanning og skoleutvikling, Universitetet i Oslo. Acta didactica, 2001:3.
- Månsson, E. (2005): "Förändringarnas skola - på gott och ont". I: E. Menckel & G. Lundkvist (red.): *Att utveckla en god arbetsmiljö i skolan*. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet. S. 13-22.
- Nicolaisen, H., Nyen, T. & Olberg, D. (2005): *Lærernes arbeidstid: evaluering av avtale om arbeidstid for undervisningspersonalet i skoleverket 2004-2006*. Oslo: Fafo. Fafo-rapport, 508.
- Norell, M. (2002): *Skolans arbetsmiljö 2002: resultat av enkätundersökning våren 2002*. [Solna]: Arbetsmiljöverket. Rapport, 2002:10.
- Roness, D. (2001): *Styrer 2000/2001: en undersøkelse av styrernes arbeidsforhold: rapport 1*. Bergen: [S.n.].
- Rønning, E. & Vikan, S.T. (2002): *Lærernes arbeidsmiljø i 1990-årene*. Oslo: Statistisk sentralbyrå. Rapporter / SSB, RAPP 2002:1.
- Servais, S.-G. & et al. (2002): *Arbetsmiljö kvalitet i skolan: utvärdering av en arbetsmiljöintervention baserad på samverkan*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet. Arbete och hälsa, 2002:9.
- Skisland, J.O. (1999): *Trivsel, frustrasjonsårsaker og trivselsfremmende tiltak: en undersøkelse blant grunnskolelærere i Vest-Agder*. Kristiansand: Høgskolen i Agder. Skriftserien, 52.
- Skivenes, M. & Trygstad, S. (2005): *Når arbeidstakere ytrer seg kritisk: en pilotstudie av et utvalg medarbeideres erfaringer med å varsle i utdannings- og pleie- og omsorgssektoren*. Oslo: Fafo. Fafo-notat, 2005:04.

- Skåret, E. & Nordvik, V. (1998): *Økonomiske konsekvenser av inneklimatebedringer i barnehager*. Oslo: Norges byggforskningsinstitutt. Prosjektrapport, 229.
- Snartland, V. & Øverbye, E. (2003): *Skal jeg bli eller skal jeg gå?: pensjonsforventninger hos lærere og ingeniører*. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring. NOVA Rapport, 2003:21.
- Svanemyr, J. (1996): *Lærere med helsesvikt: mestring og tiltak. Årsaker til sykefravær blant lærere, og hvordan reagerer lærere og deres omgivelser på helseproblemer blant lærere: en kvalitativ undersøkelse*. [Oslo]: Norsk Lærertag.
- Söderman, E. & et al. (2002): *Skolmiljö 2000: en mätteknisk rapport*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 2002:7.
- Sørensen, B.A. & Grimsmo, A. (1996): *Arbeidsmiljø og arbeidshelse i barnehagesektoren: arbeidsmiljø fra perspektivet "på huk"*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-rapport, 1996:8.
- Tesarz, M. & Kjellberg, A. (1998): *Upplevda bullerproblem för lärare och annan personal i förskola, grundskola och gymnasium*. Solna: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 1998:28.
- Vedi, C. & Børve, H.E. (1997): *Søkelys på førskolelæremangelen i kommunale barnehager*. Trondheim: SINTEF Teknologiledelse. IFIM. SINTEF Rapport, STF38 A97504.
- Vidø, S. & Marcussen, J. (2002): *Det gode lærerliv*. [København?]: Mercuri Urval.
- Wik, B. (2001?): *Lærerne i Levekår 2000: notat om enkelte tema basert på data i lærerutvalget og totalutvalget fra Statistisk sentralbyrås Levekårsundersøkelse 2000 og data fra tidligere undersøkelser*. [Oslo]: Utdanningsforbundet.
- Wik, B. (2002): *Pensjonering i skoleverket etter 1999*. [Oslo]: Utdanningsforbundet. Temanotat, 2002:8.
- Wold, B. & et al. (1996): *Livsstil, helse og arbeidsmiljø blant norske lærere: rapport fra en spørreskjema-undersøkelse blant lærerene i de norske skolene som deltar i europeisk nettverk av helsefremmende skoler (HEFRES) desember 1994 og 1995*. Bergen: Universitetet i Bergen, HEMIL-senteret.

2.2 Litteratur – geografisk ordnet etter utgiverland

Norske utgivelser

- Arnesen, C.Å. (2002): *Flukt fra lærer og førskolelæreryrket?* Oslo: NIFU - Norsk institutt for studier av forskning og utdanning. NIFU skriftserie, 2002:8.
- Berg, J.E. (1997): *Attføring av pedagogisk personale: en sammenlignende studie av lærere og andre yrkesgrupper som har, og ikke har vært på Attføringscenteret i Rauland*. Oslo: Norsk Lærertag.
- Berg, J.E. & et al. (1998): "Functional diagnosis as a tool in rehabilitation: a comparison of teachers and other employees". *International Journal of Rehabilitation Research*, vol. 21, nr. 3, s. 273-284.
- Blichfeldt, J.F. (2002): *En framtid som lærer?: en studie i utviklingsarbeid ved åtte skoler med sikte på kvalitativ forbedring og forlenging av yrkeskarrieren*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-rapport, 2002:3.
- Blichfeldt, J.F. (2003): *Lære for livet?: skolen som møteplass for mening og mestring*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-rapport, 2003:7.
- Blichfeldt, J.F., Deichman-Sørensen, T. & Lauvdal, T. (1998): *Mot et nytt kunnskapsregime?: evaluering av Reform 94: organisering og samarbeid*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-rapport, 1998:7.
- Blichfeldt, P. (2005): *Støy i grundskolen: en rapport om støyproblemer i grundskolen - om årsaker, løsninger og praktiske erfaringer fra Danmark og utlandet*. [København]: Brandchearbejds miljørådet. Undervisning og Forskning. BAR Tema.
- Bungum, B. & et al. (2002): *Tid til en kollektiv og attraktiv skole: evaluering av sentralt initierte forsøk med alternative arbeidstidsordninger i skoleverket*. Trondheim: SINTEF Teknologiledelse. IFIM. SINTEF Rapport, STF38 A02512.
- Dahl, S., Rosø, M. & Søvik, L.K. (1995): *Meninger om arbeidsmiljø og personalpolitikk i Molde barnehager AL*. Molde: Møreforsking. Arbeidsrapport, M 9501.

- Eidset, I. (2005): *Vold i skolen: undersøkelse blant Utdanningsforbundets medlemmer 25. mai - 11. juni 2005*. [Oslo]: Norsk Respons. Oppdragsgiver: Utdanningsforbundet.
- Grambo, A.-C. (1998): *Arbeidsmiljø og sykefravær i Oslo-skolen: resultater fra en spørreundersøkelse gjennomført blant de ansatte ved 10 Oslo-skoler*. Oslo: Fylkestrygdekontoret i Oslo.
- Grambo, A.-C. (2000): *Bedre arbeidsmiljø, lavere sykefravær?: arbeidsmiljø og sykefraværsoppfølging i skolen: rapport fra prosjektet "Sykefravær blant ansatte i Oslo-skolen"*. Oslo: Fylkestrygdekontoret i Oslo.
- Grimsmo, A. (2001): *Lærernes arbeidsmiljø 2000*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-notat, 2001:7.
- Halvorsen, A., Lysgård, H.K. & Olsen, T. (2002): *Når løsninger på arbeidsplassen blir nasjonale problemer: om tidlig avgang fra arbeidslivet*. Kristiansand: Agderforskning. FoU-rapport, 2002:4.
- Kristiansen, S.T. (2004): *Skolen som lærested for lærere og ledere: oppspill til en ny skoleutviklingsstrategi for videregående skoler*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-rapport, 2004:4.
- Lagerstrøm, B.O. (2000): *Kompetanse i grunnskolen: hovedresultater 1999/2000*. Oslo: Statistisk sentralbyrå. Notater, 2000:72.
- Mathisen, H.M. & et al. (2000): *Godt inneklima i skoler - tiltaksforskning: evaluering av to inneklimatiltak i Trondheim*. Trondheim: SINTEF Energiforskning. Teknisk Rapport, TR A5149.
- Midtlyng, E. (1997): *Arbeidsmiljø i skolen*. Oslo: Statistisk sentralbyrå. Rapporter / SSB, RAPP 1997:4.
- Midtsundstad, T. (2001): *Pensjonering i stat og skoleverk: analyse av registerdata fra Statens Pensjonskasse 1996 og 1999*. Oslo: Fafo. Fafo-notat, 2001:1.
- Midtsundstad, T. (2006): *Pensjonering før fylte 67 år: tidligpensjonering og bruk av AFP innen KS' tariffområde 2002-2004*. Oslo: Fafo. Fafo-rapport, 509.
- Moseng, B.U. (2005): *Lesbiske og homofile arbeidstakere - en pilotundersøkelse*. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring. NOVA Skriftserie, 2005:3.
- Mykletun, R.J., Lahn, L.C. & Mykletun, A. (1997): *Lærerkår 97: rapport 1*. Bergen: Survey Feedback Institute.
- Møller, J. & Paulsen, J.M. (2001): *Skolelederens arbeidsforhold i grunnskolen: en undersøkelse blant skoleledere som er organisert i Norsk lærerlag*. Oslo: Institutt for lærerutdanning og skoleutvikling, Universitetet i Oslo. Acta didactica, 2001:3.
- Nicolaisen, H., Nyen, T. & Olberg, D. (2005): *Lærernes arbeidstid: evaluering av avtale om arbeidstid for undervisningspersonalet i skoleverket 2004-2006*. Oslo: Fafo. Fafo-rapport, 508.
- Roness, D. (2001): *Styrer 2000/2001: en undersøkelse av styrernes arbeidsforhold: rapport 1*. Bergen: [S.n.].
- Rønning, E. & Vikan, S.T. (2002): *Lærernes arbeidsmiljø i 1990-årene*. Oslo: Statistisk sentralbyrå. Rapporter / SSB, RAPP 2002:1.
- Skisland, J.O. (1999): *Trivsel, frustrasjonsårsaker og trivselsfremmende tiltak: en undersøkelse blant grunnskolelærere i Vest-Agder*. Kristiansand: Høgskolen i Agder. Skriftserien, 52.
- Skivenes, M. & Trygstad, S. (2005): *Når arbeidstakere ytrer seg kritisk: en pilotstudie av et utvalg medarbeideres erfaringer med å varsle i utdannings- og pleie- og omsorgssektoren*. Oslo: Fafo. Fafo-notat, 2005:04.
- Skåret, E. & Nordvik, V. (1998): *Økonomiske konsekvenser av inneklimabedringer i barnehager*. Oslo: Norges byggforskningsinstitutt. Prosjektrapport, 229.
- Snartland, V. & Øverbye, E. (2003): *Skal jeg bli eller skal jeg gå?: pensjonsforventninger hos lærere og ingeniører*. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring. NOVA Rapport, 2003:21.
- Svanemyr, J. (1996): *Lærere med helsesvikt: mestrings og tiltak. Årsaker til sykefravær blant lærere, og hvordan reagerer lærere og deres omgivelser på helseproblemer blant lærere: en kvalitativ undersøkelse*. [Oslo]: Norsk Lærerlag.

- Sørensen, B.A. & Grimsmo, A. (1996): *Arbeidsmiljø og arbeidshelse i barnehagesektoren: arbeidsmiljø fra perspektivet "på huk"*. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet. AFI-rapport, 1996:8.
- Vedi, C. & Børve, H.E. (1997): *Søkelys på førskolelærermangelen i kommunale barnehager*. Trondheim: SINTEF Teknologiledelse. IFIM. SINTEF Rapport, STF38 A97504.
- Wik, B. (2001?): *Lærerne i Levekår 2000: notat om enkelte tema basert på data i lærerutvalget og totalutvalget fra Statistisk sentralbyrås Levekårsundersøkelse 2000 og data fra tidligere undersøkelser*. [Oslo]: Utdanningsforbundet.
- Wik, B. (2002): *Pensjonering i skoleverket etter 1999*. [Oslo]: Utdanningsforbundet. Temanotat, 2002:8.
- Wold, B. & et al. (1996): *Livsstil, helse og arbeidsmiljø blant norske lærere: rapport fra en spørreskjema-undersøkelse blant lærerene i de norske skolene som deltar i europeisk nettverk av helsefremmende skoler (HEFRES) desember 1994 og 1995*. Bergen: Universitetet i Bergen, HEMIL-senteret.

Nordiske utgivelser (Danmark, Finland, Island og Sverige)

- Aronsson, G. & Gustafsson, K. (1999): "Kritik eller tystnad: en studie av arbeidsmarknads- og anstillingsforhållandens betydelse för arbetsmiljökritik". *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, vol. 5, nr. 3, s. 189-206.
- Aronsson, G. & Svensson, L. (1997): *Nedvarvning, återhämtning och hälsa bland lärare i grund- och gymnasieskolan*. Solna: Arbetslivsinstitutet. Arbete och Hälsa, 1997:21.
- Backman, L. (2000): *Psykisk ohälsa bland skolans personal: risk för utbrändhet?* Stockholm: Yrkesmedicinska enheten. Rapport, 2000:1.
- Dallner, M. (1999): *Psykosocial arbetsmiljö, hälsa och välbefinnande bland skolanställda i en svensk kommun: ett led i utprovningen av QPSNordic*. Solna: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 1999:13.
- Forssén, L. & Samuelsson, D. (2005): *Lärarnas arbetsmarknad 2004: enkätundersökning bland yrkesverksamma lärare under hösten 2004 = The labour market for teachers 2004*. Stockholm: Statistiska centralbyrån. Sveriges officiella statistik, Statistiska meddelanden, UF 26 SM 0502.
- Hallberg, L.R.-M. (2005): "Kränkande särbehandling eller mobbning på arbetsplatsen". I: E. Menckel & G. Lundkvist (red.): *Att utveckla en god arbetsmiljö i skolan*. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet. S. 40-58.
- Hjerm, M. & Pettersson, L. (2003a): *Arbetsbelastning bland lärare och rektorer i Norrköpings kommun år 2002*. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 2003:2.
- Hjerm, M. & Pettersson, L. (2003b): *Arbetsbelastning bland lärare och rektorer i Norrköpings kommun år 2004*. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 2005:3.
- Häggqvist, S. & Johansson, L. (1998): *Arbetsmiljön i skolan - förutsättningar för samordning av internkontroll och utvecklingsarbete: intervjuer av rektorer, personal och elever inom projektet Skolmiljö 2000*. Solna: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 1998:12.
- Kreiner, S. & Mehilby, J. (2000): *Arbejds miljøet i folkeskolen*. [København]: Akf forlaget.
- Menckel, E. & Lundkvist, G. (red.) (2005): *Att utveckla en god arbetsmiljö i skolan: en konferensdokumentation*. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet
- Moos, L. & Carney, S. (red.) (2000): *Skoleledelse i Norden : en kortlægning af skoleledernes arbejdsvilkår, rammebetingelser og opgaver: en rapport til Nordisk Ministerråd*. København: Nordisk Ministerråd. Nord, 2000:14.
- Møller Christiansen, J. (2005): *Vold på arbejdet: med særlig vægt på FTF-medlemmers arbejdspladser*. [København?]: CASA.
- Månsson, E. (2005): "Förändringarnas skola - på gott och ont". I: E. Menckel & G. Lundkvist (red.): *Att utveckla en god arbetsmiljö i skolan*. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet. S. 13-22.
- Norell, M. (2002): *Skolans arbetsmiljö 2002: resultat av enkätundersökning våren 2002*. [Solna]: Arbetsmiljöverket. Rapport, 2002:10.

- Servais, S.-G. & et al. (2002): *Arbetsmiljökvalitet i skolan: utvärdering av en arbetsmiljöintervention baserad på samverkan*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet. Arbete och hälsa, 2002:9.
- Söderman, E. & et al. (2002): *Skolmiljö 2000: en mätteknisk rapport*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 2002:7.
- Tesarz, M. & Kjellberg, A. (1998): *Upplevda bullerproblem för lärare och annan personal i förskola, grundskola och gymnasium*. Solna: Arbetslivsinstitutet. Arbetslivsrapport, 1998:28.
- Vidø, S. & Marcussen, J. (2002): *Det gode lærerliv*. [København?]: Mercuri Urval.

3 GJENNOMGANG AV LITTERATUR PUBLISERT 1995-2006 MED HENSYN TIL OMFANG AV ULIKE ARBEIDSMILJØ- PROBLEMER I SKOLE OG BARNEHAGE

Endrede arbeidsbetingelser er en viktig del av rammene for det arbeidsmiljøet som kan undersøkes. I den litteratur som har blitt gjennomgått finnes det en redegjørelse for noen av de endrede arbeidsbetingelsene. Før litteratur som beskriver omfang av ulike arbeidsmiljøproblemer blir presentert, vil litteratur om endrede arbeidsbetingelser bli referert.

3.1 Forholdet mellom myndighetene og skoleledelsen

Skolelovgivningen gir rammer for arbeidsbetingelsene i skolen. Gjennom lovgivningen formidles skolens målsetting og ansvar. Lovgivningen gir rammen for det som skjer i skolen, både pedagogisk og administrativt. Endringer i lovene gir endrede arbeidsbetingelser for de ansatte. Noen studier gjør rede for endringer i lovverket og den betydningen den har hatt for skolelederne. En dansk studie har sett på endringer i alle de nordiske land og en oppsummering gis her som en mer generell presentasjon.

I alle de nordiske land har det vært endringer i de lover og forskrifter som regulerer skolen etter 1990 [1]¹. En overføring av myndighet til skolene ser ut til å ha resultert i at den reelle makt er overført fra staten til kommunene [1]. Samtidig har det vært nedskjæringer i skolenes budsjett som har redusert skolenes handlefrihet [1].

Omfanget av lover og forskrifter har økt, men samtidig er de utformet på en måte som gir store rom for tolkning som gjør det vanskelig for skolelederne å tolke lovenes intensjoner presist [1]. Den overordnede intensjonen for endringene i lovene synes klar, å øke skoleledernes rolle og styrke dem til å lede skolebaserte endringer og utvikling. Men intensjonene synes å bruke meget allmenne styringsstrategier som skal øke offentlig sektors effektivitet. Skoleutviklingens historie forteller imidlertid at man er nødt til å ta hensyn til undervisningens formål og lærernes profesjonelle motivasjon [1].

Endringen i ledelsesoppgaver i norske skoler har gjort at arbeidet kan være konstruktivt og motiverende, men det kan også bidra til konflikter og belastninger. Økt fleksibilitet, oversikt og kontroll over egen situasjon kan være et resultat, men det er sårbart i forhold til ressurs- og kompetanse bufferkapasitet [2]. Norske skoleledere har vurdert å slutte fordi de i jobben slukes av administrativ jobbing eller at de har valgt å arbeide gratis 100-200 timer pr år for å utføre oppgavene på en god måte [3].

De sentrale skolemyndighetene har fortsatt problemer med å få lærerkorpset med på laget, reformene av den norske skolen ser ikke ut til å ha forandret samarbeidsrelasjonene dramatisk. [4]. Skoleeierne legger i stor grad rammene for hvor vellykket de lokale utviklingsprosessene faktisk blir. I hvilken grad skoleeier har klart å skape stabilitet og forutsigbarhet på skolenivå forutsetter gode relasjoner mellom skole og skoleeier og at arbeidet på fylkesplan er tilstrekkelig samordnet [5].

¹ Numrene i klammer henviser til litteraturlista som følger etter denne teksten.

Man kan oppsummere årsaker til undermineringen av grunnskoleledernes arbeid i tre selvmot-sigelser: 1) økte administrasjonskrav tar all tiden vekk fra de oppgaver skolelederne selv anser for å være viktige, 2) for lite tid til utvikling av skolens mål og visjoner, langsiktig planlegging og medarbeiderutvikling, 3) for mye tid og ressurser skal brukes til budsjettarbeid, kort-tidsplanlegging og implementering av ledelsesstrategier [1].

3.1.2 Lojalitet og ytringsfrihet

Læreres og skolelederes lojalitet oppfattes som et dilemma mellom lojalitetsplikt oppover og når man har plikt til å informere allmennheten [3]. Saker hvor skolesektoren har blitt gjenstand for oppmerksomhet fra allmennheten har vært i hovedsak fire typer: brukerhensyn, saks-behandlingsfeil, arbeidsplassen og opplysning til allmennheten [6]. Når skolelederne blir gjort ansvarlig for å representere kommunens synspunkter i skolestyret og andre interne råd og utvalg rotfester det skolelederens rolle som representant for den kommunale politikk [1], og kan begrense opplevelsen av ytringsfrihet [6]. Informantene fra skolesektoren har opplevd mindre frafall av lederoppgaver, eksklusjon fra arbeidsfellesskapet, økt overvåkning og tjenestepåtale enn informantene fra pleie- og omsorgssektoren [6].

3.1.3 Oppsummering

Den politiske ledelse i kommunene har fått større innflytelse på skoleledernes arbeid. Overføringen av administrativt ansvar til skolelederne samtidig som økonomiske bevilgninger blir redusert, gir uklare signaler om arbeidsoppgaver og mange skoleledere opplever en konflikt mellom administrative oppgaver og pedagogisk videreutvikling av skolen. Når skoleleder skal formidle kommunens synspunkter blir å kunne bruke ytringsfriheten mer problematisk fordi det oppfattes som manglende lojalitet.

3.2 Fysisk arbeidsmiljø

Arbeidsmiljø blir i denne rapporten delt i to hoveddeler, fysiske og psykososialt. I dette avsnittet vil noen faktorer som inngår i det fysiske arbeidsmiljøet bli gjort rede for. De tre faktorene som vil bli presentert er inneklimate, støy og tilgang til egnede lokaler.

3.2.1 Inneklimate

I løpet av perioden 1991-2001 har Arbetsmiljöverket i Sverige gjennomført 4 runder hvor de har påpekt forhold som bør utbedres ved de ulike skolene. I alle fire undersøkelsene har det vanligste fysiske arbeidsmiljøproblemet vært ventilasjonen. Det nest vanligste i hele perioden har vært varme/kulde. De problemene som ble nevnt som nr tre og fire har variert, i 1991-1996 var det støy og vedlikehold av lokaler, mens det i 2001 var utemiljøet og rengjøring [7].

Inneklimate ser ut til å være dårligere i skolen enn på andre arbeidsplasser i Norge, men det var ingen forskjeller mellom grunnskolen og den videregående skolen [8]. Målinger av bl.a. CO₂ viste at skoler uten balansert ventilasjon har svært små luftmengder og meget dårlig luftkvalitet [9].

Flere norske undersøkelser har dokumentert hvor stor andel av lærerne som har oppgitt at inneklimate var dårlig, 6 av 10 [10], 73 prosent [11], 40 prosent av lærere og rektorer [12]. En svensk undersøkelse viste samme nivå, 65 prosent [7]. Norske lærerne oppga å være utsatt for tørr luft i mer enn halvparten av tiden, og det forekom oftere i grunnskolen enn i videregående skole [13].

Blant ansatte i norske barnehager oppga 12 prosent problemer med inneklimaet, som er færre enn blant norske arbeidstakere generelt [14]. Derimot hadde hele 53 prosent av norske barnehageansatte utarbeid i all slags vær, mens andelen var 9 prosent blant arbeidstakere generelt [14].

3.2.2 Støy

Støymålinger i Danmark viste mellom 68 og 75 dB i et alminnelig undervisningslokale. En vanlig samtale måles til 60 dB, og man hever stemmen ved mer enn 75 dB. 57 prosent av vuggestuer, 78 prosent av barnehaver og 85 prosent av skolefritidsordninger i Danmark overholdte ikke gjeldene regler og retningslinjer for støy [15]. I Arbeidsmiljøverkets undersøkelser i svenske skoler viste at 51 prosent av skolene hadde fått påtale for å utbedre støy og akustikkproblemer [7].

I en norsk undersøkelse fjernet man tepper for å bedre innemiljøet og det ble målt etterklang før og etter teppene ble fjernet. Det var relativt beskjedne endringer i en del klasserom, og noen steder ble problemet avhjulpet ved å henge opp nye gardiner [9].

Spørreskjemaer har dokumentert problemer med støy i svenske skoler. De forskjellige gruppene av ansatte i skolen har ulik rapportering av støy som problem. Andelen som nesten aldri opplevde at støynivået var så høyt at det var vanskelig å oppfatte hva andre sier, omfattet omtrent halvparten av skoleledere, 26 prosent av gymnas og yrkeslærere, 19 prosent av grunnskolelærere og 13 prosent av førskolelærere [16]. Andelen som opplevde at støyen gjorde muligheten til å gjennomføre arbeidsoppgaver ganske mye vanskeligere omfattet 6 prosent av lederne, 19 prosent av førskolelærerne, 21 prosent av gymnaslærere, 26 prosent av yrkeslærere og 32 prosent av grunnskolelærere [16]. Andelen som oppga at de i minst $\frac{1}{4}$ av arbeidstiden var utsatt for støy som var så høy at man ikke kunne føre en samtale i normal samtale tone var 47 prosent av førskolelærere, 36 prosent av gymnaslærere og 27 prosent av grunnskolelærere. Dette kan sammenlignes med yrker som bygghåndverkere, maskin- og motorreparatører og ulike typer sjåfører [16].

I en norsk undersøkelse ble støy slått sammen med vibrasjoner i en indeks og viste at den gjennomsnittlige belastningen i den videregående skolen var omtrent som på andre arbeidsplasser. En fant ikke de mest ekstreme støy og vibrasjonsbelastningene i grunnskolen, men gjennomsnittet var høyere enn det som var vanlig [8]. En mindre andel av lærere i Norge enn av alle sysselsatte rapporterte å være utsatt for så sterk støy at man må stå inntil hverandre og rope for å bli hørt mesteparten av tiden, men forskjellene var små [10].

3.2.3 Lokaler

Behovet for egnende lokaler oppsto i begynnelsen av 1990-tallet [7]. Plassforhold, tilgang til undervisningsrom, tilgang til utstyr og hjelpemidler som telefon og kopiutstyr var tre av de fem arbeidsmiljøfaktorene som kom dårligst ut i en spørreundersøkelse i Oslo-skolen [11].

Hele 81 prosent av de ansatte i Oslo-skolene mente at plassforholdene var dårlige ved deres skole, 76 prosent mente tilgangen på undervisningsrom var dårlig, mens 64 prosent mente at tilgangen på personalrom var dårlig [11]. Seks av ti lærere viste til at muligheten til å kunne arbeide uforstyrret ikke var tilfredsstillende. Manglende tilgang på møterom ses på som et problem både i grunnskolen og i videregående skole [12]. Tilgang til undervisningsrom og utilstrekkelige undervisningsmaterialer er også rapportert fra danske grunnskoler [17].

En konkretisering av plassforholdene viste til 16 brukere på 39 m² [13] og 14 lærere i samme rom [18].

3.2.4 Oppsummering fysisk arbeidsmiljø

Både spørreskjemaundersøkelser til lærere om fysisk arbeidsmiljø og ulike målinger av komponenter som gir uttrykk for kvaliteten av fysisk arbeidsmiljø viser at lærere har et dårligere fysisk arbeidsmiljø enn sysselsatte ellers. Behovet for andre arbeidslokaler oppsto i begynnelsen av 1990-tallet og innebærer et problem for lærere om å kunne arbeide uten forstyrrelser på en kontorarbeidsplass på skolen. Også ombygging av skoler og bruk av nye pedagogiske metoder som krever andre typer lokaler er problematisk, også i henhold til støy.

3.2.5 Arbeidsvilkår

I en landsdekkende undersøkelse blant norske lærere hadde 91 prosent fast tilsetning [8]. En undersøkelse fra Vest-Agder viser antagelig at det er stor variasjon innenfor landet, for her rapporterte kun 55 prosent at de hadde fast tilsetning [19]. I norske barnehager har 87 prosent av førskolelærerne fast ansettelse [14].

I Vest-Agder jobbet 2 av 3 lærere full tid [19]. Blant nyutdannede allmennlærere jobbet 93 prosent full tid, mens etter 3-4 års yrkesaktivitet jobbet 73,5 prosent av de sysselsatte full tid [22]. For menn og kvinner under ett finner vi høyest stillingsstørrelse for de nyutdannede på 35 år og for lærere mellom 45 og 54 år [20]. Det har vært en jevn nedgang av heltidsansatte menn i skoleverket fra slutten av 1980-tallet fram til 2000. Både denne nedgangen og det økte behov for lærere har vært dekket opp av tilgang av kvinner slik at det i år 2000 er 8000 flere heltidsansatte kvinner enn menn i skoleverket. Blant deltidsansatte er det et overveiende antall kvinner, slik at en sammenligning av totalt antall ansatte gir en vesentlig større kjønnsforskjell [21].

I norske barnehager var det en betydelig forekomst av deltidsarbeid [14], mens 88 prosent av nyutdannede førskolelærere arbeidet full stilling. I 1999 rapporterte 65,2 prosent av nyutdannede førskolelærere at de arbeidet heltid [22]. Deltidsandelen varierte relativt mye mellom de forskjellige barnehagene selv om årsaken til det er vanskelig å forstå [23]. Blant styrere i norske barnehager arbeidet 72 prosent i full stilling i barnehagen, mens bare 41 prosent arbeidet i en 100 prosent styrerstilling [24].

I forsøkene med bundet tid hadde nesten halvparten av lærerne økt den pliktige tilstedeværelsen med mer enn 4 timer i uka [25].

3.2.6 Oppsummering arbeidsvilkår

Lærere har hovedsakelig fast tilsetning og andelen med deltidsarbeid omfatter omtrent en tredjedel. Andelen fast tilsatte i barnehager ser ut til å være omtrent som i skolen, men andelen deltidsarbeidende ser ut til å være større.

3.3 Psykososialt arbeidsmiljø

Psykososialt arbeidsmiljø er en forkortelse for psykologiske og sosiale forhold i arbeid. Dette gjelder både miljøforhold og hva den enkeltes arbeid består i. Mange faktorer inngår dermed i det psykososiale arbeidsmiljøet. Arbeidsbelastning, både fysisk og psykisk er en viktig faktor. I tillegg belyser litteraturen endringer i arbeidsoppgaver, grad av selvbestemmelse, samarbeid mellom ulike grupper ansatte på skolene. Behovet for etterutdanning er et punkt som ofte er behandlet som en del av lærernes arbeidsmiljø, og her inngår ikke bare tilgang til å ta etterut-

danning, men også kvaliteten på etterutdanningen. Forekomst av vold i skolen har fått mye oppmerksomhet og er også ofte omtalt i litteratur om lærernes arbeidsmiljø. Selv om det er mange faktorer som skaper frustrasjon for lærerne som inngår i ulike arbeidsmiljøundersøkelser, er også trivsel en faktor som har blitt gitt mye oppmerksomhet. Ulike undersøkelser av lærernes trivsel og frustrasjoner i lærerrollen vil bli presentert.

3.3.1 Generelt om psykososialt arbeidsmiljø

Over en tiårs periode varierte de vanligste psykososiale arbeidsmiljøproblemer som ble påtalt av det svenske Arbetsmiljöverket. I 1991 og 1992 var tre av de fire vanligste dårlig samarbeid og konfliktløsning, vanskelig psykososial arbeidssituasjon og organisasjon. Trakasseri og trussel om vold ble nevnt i 1991, og nedskjæring, sparekrav i 1992. I 1996 var det høy arbeidsbelastning som ble rapportert i tillegg til vanskelig psykososial arbeidssituasjon, nedskjæring, sparekrav og dårlig samarbeid og konfliktløsning. I 2001 var det fire nye temaer som ble rapportert: stress, utilstrekkelighet, langtidssykemeldinger og personlig utvikling [7]. 40 prosent av rektorene bedømte at de psykososiale arbeidsmiljøproblemene hadde økt i omfang i perioden 1996-2001 [7].

Også i Norge rapporterte lærerne i større grad enn andre arbeidstakere med å oppleve sosiale arbeidsmiljøbelastninger [8]. Psykososialt miljø korrelerte høyt med samarbeid, delaktighet og pedagogikk, men lavt med fysisk miljø blant svenske lærere [26]. Når svenske lærere blir spurt om bra arbeidsmiljø vektla de faktorer som innemiljø og innemiljø, trivsel og samarbeidsklima [27]. Andelen lærere i Norge som oppga dårlige arbeidsvilkår som en følge av arbeidstidsavtalen av 2004, var langt større enn andelen som oppga ”bedre arbeidsvilkår”, henholdsvis 47 og 9 prosent. [12].

Blant ansatte i norske barnehager viste opplevelse av arbeidsmiljø en tilsvarende fordeling som blant resten av arbeidstakerne i Norge [14].

3.3.2 Arbeidsmengde

Arbeidsmengde, lærere

Lærere var mindre fornøyd enn gjennomsnittet i de sysselsatte når det gjaldt arbeidsmengden, under halvparten var ganske eller svært fornøyd med arbeidsmengden i jobben viste en norsk undersøkelse [10, 21]. Lærerne kom også dårligere ut hvis arbeidsmengden ble målt gjennom krav til tempo, kravet til tempo var høyere i skolen enn ellers i det norske arbeidslivet og høyere i grunnskolen enn i videregående skole [8].

En sammenligning av arbeidsbelastningen blant ulike grupper ansatte i svenske skoler viste at grunnskolelærere oftest rapporterte at arbeidsbelastningen var alt for stor. 65 prosent av grunnskolelærere, 52 prosent av gymnaslærere, 45 prosent av skoleledere og 32 prosent av yrkeslærere rapporterte at arbeidsbelastningen var altfor stor [16]. 55 prosent av lærerne i de norske skolene som deltar i europeisk nettverk av helsefremmende skoler oppga at lærerjobben innebar litt for mye arbeid [28]. 68 prosent av de ansatte i Oslo-skolen opplevde arbeidspresset som stort [11]. Omkring halvparten av svenske lærere oppga at de ofte eller alltid hadde krav på seg til å arbeide i veldig høyt tempo [29]. Kvinnelige lærere i norsk grunnskole var den gruppen som hadde størst arbeidsmengde, mens kvinnelige lærere i videregående skole var nesten like mye belastet [13]. Blant lærere i Vest-Agder var det 17 prosent som mente han/hun hadde for mye å gjøre [30].

Når arbeidsbelastning ble målt i krav til konsentrasjon fremstår det samme bildet. Godt over halvparten av lærernes arbeidstid i Norge i 1993 var belastet med så mye arbeid at de ikke kunne tenke på annet. Kun høyere utdannet helsepersonell kom i nærheten av dette [13]. Andelen som halvparten av tiden eller mer opplevde vanskeligheter med å konsentrere seg om hver enkelt oppgave økte fra omlag en av fem i 1989 og 1993 til omlag to av fem lærere i Norge i 1996 og 2000 [10].

Økt arbeidsmengde når tid bindes på skolen

Ny arbeidstidsavtale ble innført for lærere i 2004. Blant lærere med slik avtale oppga 60 prosent større arbeidsbelastning, mens i overkant av en prosent oppga mindre arbeidsbelastning [12]. En annen undersøkelse viste en sammenheng mellom individuell og kollektiv gjennomføring av forsøket med alternative arbeidstidsordninger. 47 prosent av rektorene vurderte at utviklingen til mer kollektiv arbeidsform hadde vært mer positiv for lærernes arbeidsbelastning, mens 17 prosent vurderte den som negativ [25]. Lærernes vurdering av egen arbeidsbelastning viste at 28 prosent vurderte utviklingen positiv for arbeidsbelastningen, mens 30 prosent vurderte den negativ [25]. En del lærere rapporterte at ”bunken” måtte de uansett ta etterpå for de gjorde mer på skolen og brukte mye mer tid på felles planlegging og samarbeid [25].

Arbeidsmengde, rektorer og barnehageansatte

Det var ikke bare lærerne som opplevde høyt arbeidspress. Rektorer/inspektører opplevde arbeidspresset som størst blant ansatt i Oslo-skolen [11]. De som satt i administrative stillinger i norske skoler skilte seg fra lærerne ved at mer av deres arbeidstid var belastet med stor oppgavemengde. I over halvparten av deres arbeidstid var oppgavemengden så stor at de ikke fikk konsentrert seg tilstrekkelig om arbeidsoppgavene [13].

Blant barnehageansatte i Norge oppga 48 prosent at de hadde stor arbeidsmengde mot 33 prosent av mannlige arbeidstakere i befolkningen når arbeidsmengden ble målt ved at de ikke hadde tid til å snakke om eller tenke på annet enn arbeid halvparten av tiden eller mer [14].

3.3.3 Fysisk belastning

Lærere i forhold til sysselsatte i befolkningen

Når man utarbeidet en indeks om fysisk belastende arbeid på grunnlag av 9 ulike spørsmål om arbeidsstillinger og ergonomi var det en langt mindre andel blant norske lærere enn blant sysselsatte ellers som ikke hadde fysisk belastende arbeid [8]. Den store forskjellen skyldes delvis konstruksjonen av indeksen. Samme indeks viser at sysselsatte i større grad enn lærere i stor eller ganske stor grad har et fysisk belastende arbeid [8]. Samlet sett er de ergonomiske belastningene som norske lærerne opplever, mindre enn det andre norske arbeidstakere opplever. Dette skyldes at lærerne i mindre grad utfører statisk belastende arbeid. Ser en på de fysiske eller dynamiske belastningene i arbeidet, er de noe større for lærerne i grunnskolen og noe mindre for de i den videregående skolen, enn det som er vanlig for andre arbeidstakere [8]. Omtrent en tredjedel av svenske lærere anså at arbeidet ofte eller alltid krevde fysisk utholdenhet [29].

Lærere i norske grunnskoler arbeidet også mest i oppreiste stillinger, og gjør dette det meste av arbeidsdagen, dvs over $\frac{3}{4}$ av tiden. I den videregående skolen er denne anstrengelsen noe mindre blant lærerne, mens rektorer og inspektører står og går rundt halve arbeidstiden [13].

Enkelte mål på læreres ergonomiske arbeidsmiljø sammenlignet med sysselsatte i befolkningen

Norske læreres arbeidsdag består i stor grad av arbeid som utføres stående, gående og i arbeidsstillinger som belaster armer og rygg ganske sterkt, for eksempel i forbindelse med at det skrives mye på tavla. Det tyder ikke på at det har vært store endringer i perioden 1989-2000 i lærernes ergonomiske arbeidsmiljø. Det har vært en nedgang i perioden 1989-2000 i andelen lærere som oppgir at de må arbeide med hendene løftet og en økning når det gjelder å arbeide med gjentatte ensidige bevegelser [10]. Nesten dobbelt så mange lærere som blant sysselsatte ellers arbeidet stående eller gående i 2000, mens en langt mindre andel av norske lærere arbeidet med gjentatte ensidige bevegelser eller i stillinger som gir konstant belastning på ryggen [10]. En noe større andel av lærere må sitte på huk eller stå på kne, og en noe mindre andel må arbeide med hendene løftet [10]. Selv om andelen som aldri arbeider i framoverbøyd stilling uten støtte er omtrent den samme blant sysselsatte ellers som blant lærerne, er andelen som gjør dette mesteparten av tiden langt lavere [10].

Barnehageansatte i forhold til sysselsatte i befolkningen

Hele 84 prosent av de faglærte i norske barnehager synes arbeidet var svært eller noe fysisk belastende, mot 49 prosent av menn og 63 prosent av kvinner i den norske sysselsatte befolkningen [14]. 58 prosent av de ansatte i norske barnehager oppga at de må ta i mer med kroppen enn vanlig mot 42 prosent blant sysselsatte i befolkningen [14]. Kun 15 prosent av førskolelærerne hadde aldri følt seg fysisk utmattet når han/hun kom hjem, tilsvarende andel blant menn i den sysselsatte befolkningen var 36 prosent [14]. I barnehagene er de fysiske omgivelsene på arbeidsplassen for en stor grad tilpasset barna fremfor voksenpersoner [31] og bidrar til at førskolelæreryrket er belastende. Tapet av seksåringene på grunn av Reform 97 har medført at gjennomsnittsalderen for barna er redusert og de ansatte opplever at arbeidet har blitt tyngre med flere yngre barn som skal hjelpes, løftes og bæres – uten at man har kompensert for dette i bemanningsnormen [23].

3.3.4 Psykisk belastning

Psykisk belastning, lærere

Norske lærere følte seg dobbelt så ofte psykisk utmattet etter arbeidet sammenlignet med norske sykepleiere og ingeniører [13]. 44 prosent av norske lærere rapporterte at de i noen eller høy grad opplevde jobben som en psykisk påkjenning i 2000, mens 27 prosent av de sysselsatte [10, 21] opplevde dette.

Av 12 ulike faktorer som ble inkludert i en norsk undersøkelse av psykisk belastning, var det 11 som ikke kan betraktes som ubetydelige. Selv om gjennomsnittet tyder på at de er moderate problem, er spredningen stor. Noen lærere rapporterte ekstremt høye problem på alle områder [20]. Kompetansesvikt, overbelastning, tidspress, elevbekymringer, forandringer og infrastruktur er alle tunge belastninger som vektlegges omtrent like mye [20].

Psykisk belastning, førskolelærere

Andelen norske førskolelærere som oppga psykisk belastning i arbeidet var hele 80 prosent, mens tilsvarende andel blant andre kvinnelige arbeidstakere var ca 45 prosent [14]. Mens det var 10 prosent som aldri følte seg psykisk eller mentalt sliten blant førskolelærerne i Norge, var andelen 38 prosent blant sysselsatte menn [14]. Årsaker til psykiske plager ble knyttet til barn som ikke hadde det godt i hjemmesituasjonen, foreldre som slet, samt når personalsamarbeidet ikke fungerte [31].

3.3.5 Arbeidsoppgaver

Arbeidsoppgaver, lærere

At den svenske skolen ble overført til kommunene, har resultert i en økt mengde møter og rapportering som har tatt tiden vekk fra undervisningen [18]. Endring fra regelstyring til målstyring og videre til resultatstyring har gitt økt omfang av prøver for å sette karakterer [18]. Lærerne i Norge opplevde å bruke mer tid på møter enn tidligere [12]. Lærerne har fått økt ansvar for elevenes psykiske velbefinnende og sosiale omstendigheter i Sverige [18].

Større klasser har betydd et økt antall elever som ikke er motivert for å lære [18]. Når lærernes erfaringer i Danmark med klassene tirsdag i tredje time ble registrert var det signifikante forskjeller i 1997 i forhold til skolene som ble undersøkte for 20 år siden. Det var flere lærere i 1997 som opplevde at klasseundervisningen var lettere å gjennomføre, at barna var mer lydhøre og interesserte [17].

Det har vært en nedgang fra 1989 til 2000 i andel norske lærere som mente det stilles for store krav om stadig å mestre nye oppgaver i jobben [10].

Arbeidsoppgaver, førskolelærere

Rammeplanen har betydd endringer i arbeidet for førskolelærerne i Norge. Krav til dokumentasjon og økt brukervennlighet er oppgaver som trekkes fram [31]. 85 prosent av førskolelærerne i Molde Barnehager AL ønsket verken mer eller mindre ansvar enn de hadde [32]. Blant styrere i norske barnehager er 6 prosent uenige i påstanden om at administrasjonsansvaret er blitt større uten at det er tildelt flere ressurser, 64 prosent er helt enige [24].

3.3.6 Selvbestemmelse

Selvbestemmelse, lærere

Selv om en stor andel av lærerne oppga at de selv bestemmer store deler av arbeidet, var andelen ikke større enn blant sysselsatte i befolkningen generelt [8]. Det overveiende flertallet anså at de kunne velge måten de skulle utføre sitt arbeid [29]. Lærernes arbeidsdag preges av at de i høy grad selv kan bestemme over ulike sider ved jobben [10]. 54 prosent av norske lærere mente at de kan påvirke egne arbeidsforhold [30]. Lærerne i Norge har opplevd at det har skjedd en negativ utvikling i 1995 når det gjelder selvstendighet i arbeidet [13]. Forsøk med alternative arbeidstidsordninger ble av 89 prosent av rektorene vurdert som positiv for lærernes innflytelse på egen arbeidssituasjon, 56 prosent av lærerne selv [25].

Tidsfriheten var betydelig lavere for norske lærere enn det som var vanlig blant sysselsatte ellers [8]. Kun et fåtall svenske lærere kunne bestemme når og hvor lenge man kunne ta pause [29].

Selvbestemmelse, rektorer og førskolelærere

67 prosent av rektorene i Norge mente i hovedsak at de hadde det samme handlingsrommet som tidligere når det ble inngått avtale om arbeidstid for undervisningspersonalet, andelen som mente at dette handlingsrommet er blitt større var 28 prosent [12].

Blant barnehagepersonell i Norge var det bare 35 prosent som svarte at de i høy grad kunne bestemme rekkefølge av arbeidsoppgavene, mot 48 prosent blant sysselsatte ellers. Mens 80 prosent av sysselsatte menn i befolkningen kunne beslutte om egne pauser, kunne bare 38 pro-

sent av barnehageansatte det [14]. Tid og lav voksentetthet bidro til å begrense førskolelærernes innflytelsesmuligheter og bevegelsesfrihet [31].

3.3.7 Samarbeid innad i skolene

Norske lærere som deltok i et atfføringsopplegg så i liten grad ut til å ha fortalt sine kolleger om lidelsene de slet med, og ønsker og behov knyttet til disse. De fleste informantene mente at arbeidsgiver på skolen viste forståelse og velvilje, men at dårlig kommunikasjon mellom læreren og ledelsen til tider var et hinder for bedre tilrettelegging av arbeidet [33].

26 prosent av lærerne i norske skoler som deltar i europeisk nettverk av helsefremmende skoler svarte at de ikke opplevde at ledelsen gjerne så at lærerne kom med forslag til endringer, og 30 prosent opplevde at ledelsen og lærerne ikke var enige i hvordan skolen skulle drives [28]. Gymnaslærere hadde signifikant høyere verdi i forhold til gjennomsnittet for "Får ej gehör för synspunkter som gjelder arbetsmiljö och villkår" [34]. Det sosiale forholdet mellom ansatte og ledelsen oppleves som dårligere i skolen enn i det øvrige yrkesliv i Norge i gjennomsnitt, det sosiale forholdet mellom ansatte og ledelsen oppleves som dårligere i den videregående skole enn i grunnskolen, og det sosiale forhold mellom ansatte kvinner og ledelsen oppleves som dårligere enn mellom menn og ledelsen [21]. 9 av 10 lærere opplevde generelt det sosiale miljøet på arbeidsplassen som godt eller svært godt, som er på linje med gjennomsnittet for øvrige arbeidstakere [21].

37 prosent av de ansatte i Oslo-skolen var helt eller delvis uenige i at ansvarsforholdene var klart definert på skolen, ytterligere 29 prosent var bare delvis enige [11]. Samarbeidet mellom lærere får en annen rolle når man jobber sammen i team, og det kan føre til flere uenigheter, konflikter og uoverensstemmelser, men dette er normalt [11].

Norske lærere opplevde at rektorene kappedes om å fremstå som fremtidsrettet og reformvillige, uten at de tok tilstrekkelig hensyn til at det var lærerne som skal leve med omstillingene [23].

I et prosjekt om forebygging av sykefravær i Oslo-skolen var det klart større interesse for prosjektet blant ansatte ved de skolene hvor ledelsen hadde satt seg godt inn i prosjektets målsetninger og vært villige til å prioritere prosjektet både mht til tid og menneskelige ressurser [11, 35]. I en svensk undersøkelse så man at grunnskolelærere hadde en signifikant høyere verdi i forhold til gjennomsnittet på spørsmålet "Drar dig för att säga vad Du tycker om arbetsmiljö och arbetsvillkor". Personlig bakgrunnsfaktorer hadde liten betydning, derimot ga ansettelsesform, som vikar, et kraftlig utslag [34].

3.3.8 Tilgang til etterutdanning

Etterutdanning, lærere

Det var liten forskjell mellom grunnskole og videregående skole i faglige utviklingsmuligheter, men andelen var lavere enn i den sysselsatte befolkningen ellers i Norge, henholdsvis 65 og 80 prosent som fikk skårene i stor eller ganske stor grad [8]. Danske lærere mente i mindre grad enn andre grupper at skolen var "en arbeidsplass med gode utviklingsmuligheter" og "et faglig inspirerende miljø" [17]. 56 prosent av norske lærere mente at muligheten til å utvikle seg faglig var god eller svært god, og selv om andelen hadde økt under 1990-tallet, var andelen lavere enn blant de sysselsatte i den norske befolkningen hvor 74 prosent rapporterte det samme [10]. Andelen som hadde gått på etterutdanningskurs økte fra 1993 til 1995 blant norske lærerne, fra omlag 33 prosent til 45 prosent [13].

Hele 90 prosent av norske lærere følte behov for mer kunnskap [13], 93 prosent av svenske lærere mente at arbeidet krevde at de skaffet seg nye kunnskaper [29]. 63 prosent av danske lærerne følte de ikke kunne delta på kurs i ønsket omfang [17]. Særlig faglærere ønsket mer utdanning, 58 prosent av lærere i IKT, men bare 12 prosent av lærere i matematikk [19]. Andelen lærere som ble oppfordret av skoleleder til å øke sin kompetanse, omfattet under 10 prosent av kroppsøvingslærerne mot mellom 25 og 30 prosent av matematikk og engelsklærerne [36]. Familie, tid og penger var de største hindringene for å kunne ta etter- og videreutdanning [36].

I hvilken grad lærerne mestret forventningene til utøvelse av lærerrollen når skolene ble omorganisert eller ny pedagogikk søkt innført, hang dels sammen med at det ble lagt til rette for kompetansehevning, dels synes det å henge sammen med i hvilken grad det var lagt til rette for samspill omkring arbeidsoppgaver [5].

Lærere i de norske skolene som deltar i et europeisk nettverk av helsefremmende skoler følte tydeligvis at de var kompetente i arbeidet sitt, ettersom totalt 89,3 prosent av lærerne opplevde av og til eller sjelden at de ikke var kompetente i forhold til problemer de måtte løse. 65 prosent av barneskolelærerne og 48,9 prosent av ungdomsskolelærerne følte av og til at de ikke var kompetente [28] og at 19 prosent av lærere i Oslo-skolen oppga at de tidvis eller ofte fikk oppgaver som lå utenfor deres kompetanse [11].

Etterutdanning, rektorer og førskolelærere

Flere rektorer og inspektører enn lærere i Oslo-skolen oppga tidvis eller ofte å få oppgaver som lå utenfor deres kompetanse [11].

I en undersøkelse blant barnehageansatte i Molde var halvparten av personalet usikre på om de ønsket utdanning for videre arbeid i barnehagen, 20 prosent hadde konkrete ønsker om videreutdanning [32]. Kun 10 prosent av styrere i norske barnehager sier at de er helt uenige i påstanden at de har behov for etterutdanning/kursing i administrasjon og ledelse, mens 45 prosent sa seg helt enig [24]. Kun 4 prosent sier seg helt uenig i at de har behov for etterutdanning i pedagogisk ledelse, mens 34 prosent sier seg helt enige [24].

Kvalitet av etterutdanning

Selv om lærere og barnehageansatte hadde vært på kurs betyr det ikke at de mente at kursene hadde hatt det utbyttet som var forventet. Yrkesfaglig etterutdanning var greiere å gjennomføre enn kurs i lærerplanarbeid [4]. I snitt mente 58 prosent at etterutdanningen de hadde fått så langt i liten grad eller ikke hadde oppfylt målene som var satt for den [4]. Blant barnehageansatte hadde 45 prosent ikke noe spesielt kurs de hadde hatt utbytte av og som de ville anbefale [32].

3.3.9 Vold og trakassering

Vold og trakassering, lærere

Lærerne rapporterte om vold og trakassering litt mer enn den norske sysselsatte befolkningen [8]. I 2000 rapporterte 10 prosent av norske lærere å ha vært utsatt for vold eller trussel om vold et par ganger i måneden, en økning fra 4 prosent i 1989 [10]. Omtrent 8 prosent av norske lærere rapporterte i 1993 å ha vært utsatt for vold eller trusler om vold et par ganger i måneden eller oftere [13], 11 prosent av svenske adjunkter/lektorer [29], 10 prosent norske lærere [8].

Andre undersøkelser rapporterer et høyere nivå når de se på forekomst siste år eller mindre tidsbegrenset på nåværende arbeidsplass, 15 prosent av svenske grunnskolelærere og øvrige lærere [29], 22 prosent av undervisningspersonale organisert i FTF (dansk fagforening) [37], 21 prosent i Oslo-skolen [11]. I Danmark har antallet anmeldte arbeidsulykker om vold for lærere og overlærere økt fra 80 i 1993 til over 160 i 2000 og 2001 [37]. Andelen lærere som opplevde vold eller trussel om vold en eller flere ganger i uka har holdt seg konstant på mellom en og to prosent i Norge [10].

57 prosent av medlemmer i Utdanningsforbundet har opplevd å ha vært innblandet i en eller flere typer vold eller truende situasjoner i yrkessammenheng de siste fem årene. 45 prosent har opplevd slike episoder mer enn en gang, og 23 prosent har opplevde flere typer vold eller truende situasjoner. I 90 prosent av tilfellene er det enkeltelever som står bak trusler, men i 9 prosent av tilfellene er det foreldre eller foresatte. 16 prosent har som lærer opplevd å bli fysisk angrepet eller vært innblandet i en voldsepisode rettet mot seg selv de siste fem årene, her har enkeltelever stått bak. Fysisk vold skjer noe hyppigere i barneskolen enn i ungdomsskolen [38].

8 prosent mente mobbing var et problem på deres arbeidsplass, selv om dette også kan fange opp mobbing som rammer andre [11]. 14 prosent av lærerne i Oslo-skolen rapporterte mobbing fra elevene [11]. 60 prosent av de anmeldte tilfellene av mobbing i Sverige i 2001 kom fra kvinnedominerte yrkesområder, som utdanningssektoren, omsorgs- og sosialsektoren og helsesektoren [39]. 26 prosent av svenske lærere uroet seg for mobbing mellom voksne og 33 prosent for mobbing fra elevene [40].

Nesten 3 prosent av ansatte i Oslo-skolen indikerte at seksuell trakassering forekom på arbeidsplassen [11].

Vold og trakassering, førskolelærere

3 prosent av barnehageansatte rapporterte trusler om vold [14]. Andelen barnehageansatte som rapporterte voksen mobbing var høyere enn i befolkningen, henholdsvis 6 og 3 prosent [14]. Lesbiske og homofile oppga å i større grad å skjule sin legning i barnehager enn ellers i samfunnet [41].

3.3.10 Trivsel

Trivsel, lærere

Drøyt 80 prosent av de yrkesaktive svenske lærerne trivdes ganske eller veldig bra med det arbeidet de hadde høsten 2004 [42]. 65 prosent av svenske adjunkter og lektorer var ganske eller veldig fornøyd med sitt arbeid for tiden [29], 87 prosent norske lærere mente arbeidet var stimulerende [30].

Omtrent 90 prosent av norske lærerne likte seg godt på skolen, 99 prosent likte å være i klassen [28]. De fleste norske lærere likte jobben sin, de likte arbeidet med ungdom omkring faglige oppgaver [43]. Mer enn 80 prosent anga trivsel over middels og lærernes trivsel var først og fremst knyttet opp mot selve undervisningssituasjonen og i mindre grad mot planlegging og faglig forberedelse [19]. Forholdet til elevene var en av fem arbeidsmiljøfaktorer som fikk best score blant lærere i Oslo-skolen [11]. Selv om danske lærere oftere opplevde at de ikke var fornøyd med arbeidsmiljøet på skolen, var flertallet av lærerne fornøyd med sin skole og sin jobb som lærer [17].

Danske lærere trekker frem de følgende punktene for et godt lærerliv: tid, tillit, fleksibilitet, frihet, kvalitet, samarbeid, rom, anerkjennelse og innflytelse [44]. Lærere var mer fornøyd enn andre arbeidstakere når det gjaldt variasjonen i arbeidet [8]. Kvinnelige lærere trivdes bedre enn mannlige [19, 42].

Ser man derimot på en mer sammensatt indeks hvor inneklime, lønn, personlig utvikling, forhold til de en jobber sammen med og variasjon i jobben, var var 9 prosent av lærerne og 14 prosent av den sysselsatte befolkningen svært fornøyd med jobbene sine, og henholdsvis 20 og 13 prosent var meget fornøyd [8].

Faktorer som ble nevnt av danske lærere som årsaker til frustrasjoner er overflødige møter, mangelfulle rammer for teamsamarbeid, lav lønn, vanskelige barn, manglende etterutdanning, kritiske foreldre, inkompetent ledelse, dårlige fysiske rammer, tapt prestisje og krevende kommuner [44]. Lønnsforhold er den markert sterkeste frustrasjonsårsaken blant grunnskolelærerne i Vest-Agder [19]. Eldre norske lærere slet spesielt med at arbeidet opplevdes for tid- og energikrevende [19]. Mannlige lærere hadde generelt høyere frustrasjoner enn de kvinnelige [19]. Ungdomsskolelærere i Norge opplever jobben oftere stressende enn barneskolelærerne, henholdsvis 35 og 15 prosent [28] og de kvinnelige lærerne opplevde jobben som mer stressende en mannlige lærere [28]. 25 prosent av norske lærere mente de måtte ta hensyn til stress under utførelse av arbeidet [20].

Norske lærere var i større grad enn ansatte innen pleie og omsorgssektoren og førskolelærere frustrert over gjentatte reformer og omstillinger. Frustrasjonen synes i hovedsak å handle om endringer generelt, at de forekom for hyppig og at de er styrt utenfra uten at de selv kan påvirke prosessen [23]. I tillegg har en del lærere opplevd at de har mistet mye av den autoriteten de hadde før [23].

Trivsel, førskolelærere

Andelen barnehageansatte som er fornøyd med jobben tilsvarer andelen i den norske arbeidsstokken, 57 prosent [14]. 95 prosent av personalet i Molde barnehager gleder seg til å gå på jobb [32]. Av styrere i norske barnehager trives 52 prosent i stor grad, og 41 prosent i noen grad [24].

3.3.11 Oppsummering psykososialt arbeidsmiljø

I en oppsummering av psykososialt arbeidsmiljø i skolen er det viktig å kunne sammenligne opplysninger om lærernes arbeidsmiljø med tilsvarende undersøkelser for andre grupper. Gjennomgående synes det som om undersøkelsene gir et relativt ensartet bilde av lærernes arbeidsmiljø. Arbeidsbelastningen er stor, til dels større enn for de sysselsatte generelt, og det er den psykiske belastningen som er vesentlig større for lærerne.

En viktig faktor for læreres trivsel er deres store frihet og selvbestemmelse. Sammenlignet med resten av de sysselsatte, har ikke lærere noen større grad av selvbestemmelse over arbeidet. Friheten til å ta pauser ved behov er mindre for lærere enn for resten av de sysselsatte.

Nesten alle lærere, 90 prosent eller mer, følte behov for mer kunnskap. Sammenlignet med andre sysselsatte rapporterte lærere sjeldnere faglige utviklingsmuligheter. I hvilken grad lærere er fornøyd med tilgang til ulike typer etterutdanning, er også avhengig av kvaliteten på kursene; det kan synes som om kurs om fagplaner sjeldnere er opplevd som gode i forhold til rent faglige kurs.

Ulike undersøkelser av vold i skolen viser like nivåer. Flere undersøkelser viser omtrent 10 prosent et par ganger i måneden, mens omtrent 20 prosent har opplevd vold siste år. Ser man på en enda lenger tidsperiode, 5 år, har over halvparten av lærerne vært innblandet i en eller flere typer vold eller truende situasjoner. De fleste av disse står en enkeltelev bak.

Uansett frustrasjoner, 80-90 prosent av lærerne trives. De trives med å arbeide med barn og ungdom og å formidle kunnskap til dem. Når lærere blir spurt om hva som bidrar til trivsel og frustrasjon, kan det se ut som om de faktorene som bidrar til frustrasjon, som vanskelige barn, kritiske foreldre og tapt prestisje ikke har endret seg veldig mye den siste 10-års-perioden. Derimot kan det se ut til å ha vært en reduksjon i faktorer som bidrar til trivsel, som selvbestemmelse, fleksibilitet, samarbeid, tillit.

3.4 Mulige konsekvenser av arbeidsmiljø

Både fysisk og psykososialt arbeidsmiljø kan ha en effekt på helsesituasjonen til lærere [8]. Litteraturen viser at man har kartlagt læreres helsesituasjon, både den generelle helsesituasjonen og plager som kan være relatert til arbeidsmiljøet. En slik plage er utbrenthet eller trøtthet, hvor særlig svenske forskere har sett nærmere på forekomst og årsak blant lærere. Litteratur som presenterer mulige faktorer i arbeidsmiljøet som kan påvirke læreres helse, blir presentert. Det er i denne litteraturen man også finner forslag til tiltak for å bedre arbeidsmiljøet.

Til slutt vil litteratur som belyser overgang ut av yrket bli belyst. Her omfatter litteraturen både generelle undersøkelser om ønske om å skifte yrke og undersøkelser om hvorfor en lærer ønsker å pensjonere seg. I en diskusjon av pensjoneringsalder er det også viktig å gjøre rede for forutsetningene en lærer har for å velge mellom ulike ordninger.

3.4.1 Oppfatning av egen helse

Oppfatning av egen helse, lærere

Lærere skiller seg ikke ut ved å være verken friskere eller sykere enn andre norske arbeidstakere [8]. Lærere kommer forholdsvis høyt opp sammenlignet med arbeideryrker i Norge når de vurderte egen helsetilstand, men skilte seg ikke nevneverdig ut i forhold til yrker med tilsvarende utdanningsnivå og ansvar [13]. Det var en tendens til at lærere i norsk grunnskole hadde noe mer psykiske plager og at lærere i den videregående skolen noe mer astma/allergi/eksem. Tar man hensyn til at helseplager tiltar med økende alder kan tendensene peke i retning av at lærerne var friskere eller like friske som andre arbeidstakere [8].

I Sverige vurderte både lærere og rektorer sin fysiske helse som noe dårligere enn personer fra det samme området i Sverige, men klart dårligere når det gjelder den psykiske helsen. Forskjellen var mindre mellom lærere og funksjonærer med klientrelatert arbeid, kvinnelige rektorer og kvinnelige funksjonærer med klientrelatert arbeid vurderte sin helse likt [45]. Bare 55 prosent av norske lærere mente de hadde en helsetilstand som var så god at den ikke hindret arbeidet [20]. Det var ingen forskjell mellom kvinner og menn i nåværende arbeidsevne [20]. Nesten alle lærere i skoler som deltok i europeisk nettverk av helsefremmende skoler, opplevde å ha god helse [28].

Ulike konkrete plager blant lærere

80 prosent av svenske adjunkter/lektorer har hatt hodepine i løpet av de siste fire ukene, og 60 prosent av skoleledere. Omtrent halvparten hadde hatt vondt i rygg, skuldre eller nakke, en noe høyere forekomst blant skoleledere enn blant adjunkter og lektorer [29]. 10 prosent av

norske lærere har hatt relativt store og varige problemer med hodepine [10]. Få norske lærere hadde astma eller utslett [10]. Danske folkeskolelærere hadde en overhyppighet av øresus og lydoverfølsomhet [15]. Kun en av fem oppga å ikke være plaget av trøtthet eller tungt hode, omlag én av tre var ikke plaget av hodepine, nesten to av tre var ikke plaget av svimmelhet og noe over halvparten hadde ikke vært plaget av konsentrasjonsvansker siste tre måneder [30]

I en studie av norske attføringsklienter svarte mer enn dobbelt så mange lærere som andre arbeidstakere at de var plaget av angst, uro eller nedstemthet, mens begge grupper hadde langt høyere forekomst enn forventet i befolkningen [33]. Angst og depresjon var ikke et utbredt problem blant norske lærere [10], men en dansk undersøkelse finner at 14 prosent av danske lærere var hyppig eller meget ofte nedstemte eller direkte deprimerte [17].

Oppfatning av egen helse, førskolelærere

Tre ganger så mange førskolelærere som i den sysselsatte befolkningen rapporterte tretthet. Kun 1/3 av barnehageansatte rapporterte at de ikke hadde hodepine, mens 58 prosent ikke rapporterte hodepine i den sysselsatte befolkningen [14]. Omtrent halvparten av de barnehageansatte rapporterte at de hadde vært nedstemt eller nedtrykt ofte eller av og til, dette var i overkant av resultatene for yrkesbefolkningen ellers [14].

3.4.3 Utbrenthet, lærere

Her vil vi inkludere svenske undersøkelser som både omtaler utbrenthet og trøtthet, og norske og danske undersøkelser som i større grad kun bruker trøtthet. 19 prosent av svenske adjunkter og lektorer og grunnskolelærere, 21 prosent av øvrige lærere hadde kjent seg utbrent av arbeidet [29]. 22 prosent av norske lærere mente de måtte ta hensyn til trøtthet under utførelsen av arbeidet [20]. Det var ingen forskjeller i psykologisk trøtthet mellom kvinner og menn, men en svak stigning med økende alder [20]. Da man i en norsk undersøkelse kartla både trøtthet og utbrenthet fant man ingen forskjell mellom kvinner og menn i grad av utbrenthet, men at utbrenthet stiger raskere med alder enn trøtthet [20].

De ”opplagte” lærerne omfattet 14 prosent av svenske lærere, mens de ”trøtte” lærerne omfattet 21 prosent. De ”trøtte” hadde utilstrekkelig tid til restituering [46]. Selv om det var en viss forbedring av helsen og utbrenthet blant lærere i Norrköping fra 2002 til 2004, hadde allikevel 35 prosent av lærerne og rektorene tegn på at de var utbrente [47]. 37 prosent av danske lærere var hyppig eller meget ofte plaget av utpreget tretthet [17]. Både i 1996 og 2000 hadde omtrent tre av tjue norske lærere vært ganske eller svært plaget av trøtthet eller matthet utover det vanlige [10]. Kun én av fem oppga å ikke være plaget av trøtthet eller tungt hode siste tre måneder [30].

Arbeidsrelatert stress og tegn på utbrenthet hos norske lærere var høyere enn hos andre ansatte, men faktorer som bidro til dette kan være utenfor arbeidsmiljøet [48]. Lærere i Norrköping var i større grad utbrent enn rektorer både når det gjaldt personlig og arbeidsrelatert utbrenthet, men begge grupper viste høyere verdier på alle de tre typene utbrenthet når man sammenlignet med ansatte i en annen statlig bedrift med klientkontakt [45]. 22 prosent av svenske skoleledere svarte at de en gang i uka eller oftere hadde kjent seg utbrent, samme nivå som for lærerne i samme undersøkelse [29]. Blant andre ansatte i svenske skoler enn lærere og rektorer var det bare 5 prosent som noen gang i uka eller oftere hadde kjent seg utbrent [29]. Vaktmester, fritidsleder og skolesykepleier viste lav grad av utmattelse [49].

Personalet ved skoler med mer enn 57 ansatte oppga høyere grad av utmattelse enn personer på små skoler, en fant små forskjeller mellom kommunene [49]. Spesialpedagoger var den

yrkesgruppen som lå høyest, deretter teoretisk og praktisk lærer, fritidspedagoger og rektorer [49].

3.4.4 Sykefravær

Sykefravær, lærere

Norske lærere lå forholdsvis lavt sammenlignet med en del tilsvarende yrker når det gjaldt sykefravær på 14 dager eller mer, 10,5 prosent av lærerne, 15,2 prosent av sykepleierne og 13,3 prosent av offentlige tjenestemenn. Når det gjaldt sykefraværet målt for de siste 4 ukene, lå lærerne høyest av alle de yrkesgruppene som var med i sammenligningen, 17,4 prosent av lærerne, 11,5 av sykepleierne og 11,8 prosent av offentlige tjenestemenn. Kvinner i norsk grunnskole og menn i norsk videregående skole var mest syke [13]. Arbeidstakere med redusert arbeidshelse har oftere både egenmeldte og sykemeldte fravær, og de har hatt et sykefravær på mer enn 14 dager i løpet av det siste året. Norske lærere hadde dårligere arbeidshelseindeks enn norske arbeidstakere generelt [8]. I barnehagene og skolene blir sykefraværet (både det korte og lange) normalt oppfattet som lavt, selv om flere av arbeidsplassene har opplevd høyt fravær det siste halvåret eller året [23].

Gjennomsnittlig antall sykedager siste år for danske kvinnelige skoleledere var signifikant færre enn for kvinnelige danske lærere og tilsvarende for menn. Kvinnelige lærere hadde flere sykedager enn mannlige lærere i Danmark [17]. Noen svært lange fravær trakk gjennomsnittet opp for norske lærere [30]. Over 50 prosent av norske lærere har mellom ingen og tre dager fravær i løpet av et skoleår grunnet sykdom, færre lærere står for flere dager sykefravær. 3 prosent av utvalget har et antall fraværsdager grunnet egen sykdom som er høyere enn 30 dager siste skoleår [20].

Muskel-/skjelettplager økte i størst grad sjansene for et fravær på mer enn 14 dager siste år blant norske lærere, som nr to kom psykiske plager [8]. Svært få lærere var utsatt for arbeidsulykker som medførte sykefravær utover arbeidsdagen [10].

I tråd med en generell utvikling på 1990-tallet i Norge ser det ut til at sykefraværet for lærere gikk opp [10].

Sykenærvær

Lærere, i større grad enn mange andre yrkesgrupper, fortsatte i jobbene sine med varige helseproblemer, ofte kalt sykenærvær. Helsepersonell, bedriftsledere, restaurantansatte og en del arbeideryrker gjorde dette i langt mindre grad [13]. En undersøkelse blant norske attføringsklienter viste at lærere hadde presset seg, selv om de hadde lidelser hvor reduksjon i intensiteten i arbeidsdagen var nødvendig. Konsekvensene var en forverring av den opplevde helsetilstanden [33].

Sykefravær, førskolelærere

Hver femte ansatt i barnehager i Norge har hatt sammenhengende sykefravær på mer enn 14 dager, 18 prosent har vært borte i løpet av de siste fire ukene pga egen sykdom [14]. Barnehagen var like ulykkesutsatt som øvrige deler av arbeidslivet, henholdsvis 2 og 3 prosent [14].

3.4.5 Opplevde årsaker til uhelse/fravær

Inneklima og helse

Inneklimaet i noen norske skoler ble forbedret med to ulike tiltak, fjerning av tepper og oppgradering av ventilasjonen. I skolene hvor tepper ble fjernet, ble det rapportert om følgende prosentvis reduksjon av ulike symptom: tung i hodet 78 prosent, hodepine 67 prosent, konsentrasjon 62 prosent, svimmel/ør 58 prosent, trett 41 prosent kløe/svie øyne 38 prosent, kløe ansikt 31 prosent. I skolene hvor ventilasjonen ble oppgardert var reduksjonen av de ulike symptomene som følger:svimmel/ør 43 prosent, tung i hodet 43 prosent, konsentrasjon 37 prosent, hodepine 34 prosent, trett 32 prosent, rennende/tett nese 30 prosent [9].

15,1 prosent av de ansatte i Oslo-skolen svarte ja på spørsmålet om de hadde vært sykmeldt av årsaker som helt eller delvis hadde rot i det fysiske arbeidsmiljøet, 41,5 prosent svarte at de hadde opplevd helseplager som hadde slik årsak [11].

I en dansk undersøkelse vurderte 80 prosent av 391 pedagoger at støy og inneklimaforholdene var så dårlige at det var årsak til problemer, en tredjedel oppga at de hadde fått lidelser som kan ha forbindelse med arbeidsmiljøet [15]. AMIs undersøkelse ”arbeidsmiljø i Danmark 2000” viste at folkeskolelærere har en overhyppighet av øresus og lydoverfølsomhet [15].

I en analyse av ulike inneklimafaktorer og sykefravær i 50 norske barnehager fant forskerne at økende CO₂-konsentrasjon, hovedrengjøring sjeldnere enn en gang per år og mye trafikk i nærheten av barnehagen økte sykefraværet for både barn og ansatte. Andre faktorer som økte fraværet var betong i himling, høy luftfuktighet, ikke reparerte fuktskader, tørr og fuktmopping av lokalene [30].

Arbeidsmiljø og helse

Av lærere i Oslo-skolen oppga 9,4 prosent at de hadde vært sykmeldt av årsaker som helt eller delvis hadde rot i det psykososiale arbeidsmiljøet, 21,6 prosent svarte at de hadde opplevd helseplager som hadde slik årsak [11]. 7,3 prosent svarte at de hadde vært sykmeldt av årsaker som helt eller delvis skyldtes organisatoriske forhold eller arbeidsforhold som arbeidspress eller utbrenthet. 15,4 prosent svarte at de hadde opplevd helseplager av slike årsaker [11]. 59 prosent av personalet har hatt helseproblemer, og 32 prosent har hatt sykefravær som var relatert til skolemiljøet i skoler i Nacka kommune [40].

Selv om årsaken til lidelsen kan være medfødt eller oppstått uavhengig av yrket, kan det være forhold i lærernes arbeidssituasjon som gjør det spesielt vanskelig å fortsette i yrket. Læreryrket tilbyr lite fleksibilitet og mulighet til hvile når behovet melder seg. Derimot kan undervisning være gunstig for personer som har vondt for å sitte, fordi det gir mulighet til å variere mellom å gå, stå og sitte [33, 50].

Mulige tiltak for forebygging av nevnte forhold er mindre klasser, mer bruk av to lærere, reduksjon av undervisningstid og bundet tid, økning av fleksibilitet, etablering av diskusjons-

grupper, nettverk og samlinger som gir mulighet til å luften frustrasjoner og utveksle erfaringer, og utvikle metoder for å finne fram til lærere i faresonen for alvorlig helsesvikt [50].

Blant lærere som så det som sin oppgave å klare alle de nypålagte oppgavene i svenske skole, ledet både den økede mengden arbeidsoppgaver og oppgavenes økte vanskelighetsgrad til en overbelastning og ble til slutt symptomfremkallende og medførte manglende evne til arbeid [18]. Svenske lærere opplevde hvem de skulle henvende seg til i klassen som en konflikt mellom to deler av den, de svakeste eller de som trengte stimulering [18]. Svenske lærere oppga stress og økt arbeidsmengde som årsak til sykefravær, da det ga symptomer som overanstrengelse, utbrenthet og depresjon [18].

En analyse av alder, år i yrket, år ved nåværende skole, barneskole eller gymnas viste ingen sammenheng med om lærere i Sverige var opplagte eller trøtte. Derimot viste klasseromsforholdene og uhelse en sammenheng, men ikke ledelses- og organisasjonsspørsmålene eller allmenn misnøye [46]. Overbelastning og tidspress ser ut til å alene å stå for 36 prosent av sammenhengen mellom psykiske belastninger og psykisk trøtthet blant norske lærere [20]. Lærere i norske skoler har svært mye med mennesker å gjøre i jobben, og derfor er det naturlig at sosiale motsetninger utgjør en eller flere belastningsdimensjoner. Vi ser at motsetninger i forhold til elever, kollegaer og ledelse alle har sammenheng med slitasjeproblemet psykisk trøtthet [20]. Norske lærere som opplevde forandringer som en betydelig belastning ser ut til samtidig å rapportere mer av slitasjeproblemet trøtthet [20].

Da lærere ble sammenlignet med andre yrkesgrupper på et norsk atfføringsinstitutt fant man ikke at lærerne skilte seg ut med hensyn til belastningen, derimot var lærerne mindre flinke til å begrense sitt engasjement i forhold utenom jobben og som medførte at totalbelastningen ble større på lærerne enn de øvrige [33].

En svensk undersøkelse viste at variasjonen i utbrenthet ble forklart i stor grad av hvordan samarbeidet fungerte på arbeidsplassen, forhold til arbeidskameratene, hvilken innflytelse man hadde over arbeidet, tidspresset i arbeidet, synet på arbeidsledelsen samt synet på hvordan ressursene strekker til. Risiko for utbrenthet sank med økende grad av samarbeid og innflytelse, mindre grad av tidspress og bra relasjoner med arbeidskamerater samt at man opplevde at det fantes tilstrekkelige ressurser. Vanskelighetsgraden i arbeidet viste ingen betydning for utbrenthet. Heller ikke faktorer som alder, familiestørrelse, hvilket undervisningstrinn man arbeidet eller hvor mye av arbeidet som ble utført i hjemmet, kunne forklare variasjonen i utbrenthet [45]. En undersøkelse blant norske lærere viser at 34 prosent av variasjonen i utbrenthet kan tilskrives psykiske belastninger, alder og kjønn [20]. Overbelastning, tidspress, de mellommenneskelige dimensjonene, særlig med elever, og forandringer er alle betydelige årsaker til slitasjeproblemet utbrenthet, som er et sterkere slitasjepproblem enn trøtthet i den norske undersøkelsen [20].

En dokumentasjon av at halsesyke, forkjølelse og influensa sto for noe mindre enn halvparten av sykdomsfraværet de siste 12 mnd i 50 norske barnehager [30], kan tyde på at psykososiale forhold var en viktig årsak til sykefravær.

3.4.6 Overgang ut av yrket

Overgang ut av yrket, lærere

I en oversikt over i hvilken grad lærere og førskolelærere forlater yrket vil det være nødvendig å være oppmerksom på at lærere ikke kun sluttet i nåværende jobb for å gå ut av arbeidslivet, men at de kan ha gått til en annen undervisningsstilling eller en annen jobb. Når 13 prosent av svenske adjunkter og lektorer, 16 prosent av svenske grunnskolelærere og 22 prosent av øvrige lærere mener at det er sannsynlig at de aktivt kommer til å søke etter nytt arbeid neste år [29], viser dette ikke hva slags type jobb de vil søke til.

En dansk undersøkelse belyser dette. Den viser at en fjerdedel av de ansatte på skolene har søkt andre jobber. Især mannlige lærere søkte seg vekk. Lærere ved en folkeskole søkte undervisningsjobb i en annen folkeskole utenfor kommune, undervisningsjobb utenfor folkeskolen, samt helt andre jobber [17]. Til tross for høy videreutdanningstilbøyelighet blant norske allmennlærere, var det få som videreutdannet seg til områder som i liten grad kan sies å ha relevans for læreryrket [22]. Omtrent en fjerdedel av norske lærere rapporterte at de hadde søkt jobb/stilling siste år, mens omtrent 15 prosent sa at de hadde planlagt å søke en annen stilling, slike stillinger kan også være bierverv [20]. Drøyt halvparten av yrkesaktive svenske lærere høsten 2004 anså at det i høy grad var viktig at det finnes eller innrettes stillinger som ”pedagogisk eller fagekspert” samt ”saksbehandling/ansvarlig for lærerstudenter” som karriereveier innen skolevesenet [42].

Det finnes undersøkelser som tyder på at motivasjonen til å søke seg ut av skolen er tilstede. Fire av ti yrkesaktive svenske lærere høsten 2004 hadde i løpet av de siste 12 måneder alvorlig overveid å skifte jobb til et arbeid utenfor skolevesenet [42].

I en undersøkelse hvor 8 skoler og 8 barnehager inngikk, konkluderte man med at for tidlig avgang i liten grad ble opplevd som et problem for arbeidsplassen, kan skyldes en svært høy andel av ansatte i alderen 50-55 år [23].

Overgang ut av yrket, førskolelærere

Også førskolelærere så ut til å ønske å fortsette med det samme yrket i en annen barnehage eller med et beslektet yrke. Selv om bare 1/3 ønsket en spesifikk barnehage som framtidig arbeidsplass, ønsket bare 13 prosent å ikke jobbe i barnehage [32]. Godt og vel 2/3 som forlot yrket grunnet omsorg for egne barn, oppgir at det er sannsynlig at de vender tilbake [31]. 3,5-4 år etter avsluttet utdanning var 96 prosent av førskolelærerne sysselsatt og 91,2 prosent av disse var ansatt i barnehage eller skole [22]. Førskolelærere i større grad enn lærere, og ansatte i pleie og omsorgssektoren hadde lavest andel yrkesaktive over 55 år [23]. Avgang for førskolelærere handlet mer om overgang til andre yrker enn det vi normalt tenker på som tidlig avgang fra arbeidslivet [23].

3.4.7 Avgangsalder, avgangsordning

En viktig diskusjon de siste årene er avgangsalder fra yrket, hvor man belyser avgang ut av yrket pga uførepensjonering eller annen pensjoneringsatferd. For å belyse gjennomsnittlig avgangsalder er det viktig å være klar over noen av forutsetningene. Uførepensjon kan innvilges personer mellom 18 og 67 år og som har fått redusert sin ervervsevne med minst 50 prosent pga sykdom, skade eller lyte. Avtalefestet pensjon kan innvilges fra 62 år og her er

det ikke krav om redusert helse, men om opptjente rettigheter i forhold til arbeidsinnsats fram til 62 år. Alder ved pensjonering vil dermed være knyttet til hvilken ordning som den yrkesaktive har rett til. Før 62 år er det få muligheter til å bli pensjonist uten at man har en sykdom, skade eller lyte som reduserer ervervsevnen med minst 50 prosent. Andelen uførepensjonister i den norske befolkningen øker sterkt etter 60 år, og personer som er medlemmer av Statens Pensjonskasse og som har gått av med AFP ved 62 år, vil antagelig ikke søke uførepensjon da pensjonsgrunnlaget i Statens Pensjonskasse er høyere enn grunnlaget for en uførepensjon. Som en hovedregel kan man si at personen må velge mellom ordningene. En kombinasjon av begge ordningene er svært sjelden fordi den ene ordningen da må være tjenstepensjonsbasert og den andre være en del av folketrygden.

Ved beregning av gjennomsnittlig pensjonsalder er det også viktig å ta høyde for at ulike grupper av personer har ulik alderssammensetning. Når vi nå viser at ulike forfattere har ulike beregningsmåter, så betyr det at disse tallene ikke er direkte sammenlignbare fordi noen har foretatt en standardisering i henhold til alderssammensetningen av den gruppen man vil si noe om, mens andre ikke har tatt høyde for slike forskjeller.

Avgang i form av uførepensjon og tidlig alderspensjon, Avtalefestet Pensjon (AFP) økte kraftig i skoleverket på slutten av 90-tallet. I 1999 utgjorde uførepensjoner 57 prosent og AFP-pensjoner 36 prosent av alle nye pensjoner. ”Ordinær” alderspensjon fra 67 år utgjorde kun 5 prosent av de nye pensjonene i 2001 [51]. Tre av fire kvinner som tok ut pensjon i 2001 tok ut uførepensjon, ca 20 prosent tok ut AFP. For menn var det nesten like mange pensjoner i hver av de to avgangsformene, men med noe overvekt av uførepensjon [51]. Ordinære alderspensjoner var omlag fem ganger så høy i staten som i skoleverket, henholdsvis 26 og 5 prosent [51].

Den gjennomsnittlige ønskede pensjonsalder var 63 år både i den norske befolkningen og blant lærerne. Lærerne i grunnskolen ønsket i snitt å gå av 0,75 år tidligere enn sine kolleger i den videregående skolen [8]. Kun 7 prosent av de som deltok i en svensk undersøkelse i grunnskoler i Stockholmsområdet var over 60 år. Dette kan tolkes som at skolepersonal ikke orket å arbeide fram til vanlig pensjonsalder [49].

Norske læreres beregnede gjennomsnittlige forventede avgangsalder var 63,9 år i 1996, 61,6 år i 1999 og 60,9 år i 2003 når det er tatt hensyn til deltid og delpensjonering [52]. Den gjennomsnittlige avgangsalder er sterkt påvirket av at norske lærere ofte har valgt AFP ved 62 år [53]. Tilsvarende avgangsalder for andre statsansatte i Norge var henholdsvis 62,3, 61,1 og 61,0 år [52, 53]. Gjennomsnittsalder for nye pensjonister i skoleverket er beregnet til 57,4 år i 2002 [51]. En sammenligning av norske lærere og ingeniørers pensjoneringsatferd viser at AFP oftere foretrekkes av lærerne enn av ingeniørene. Lærerne svarte oftere at de ville gå av ved 62 eller 65 år [54].

Uføreandelen blant norske lærere var høy, hele 8,1 prosent av de yrkesaktive 66-åringene i skolesektoren ble uførepensjonert, uføreandelen blant 50-62 åringene var derimot omlag på samme nivå som i øvrige områder [52]. Norske lærere og ingeniører 60-61 år gamle som regnet med å gå av innen 12 måneder, rapporterte ofte svak helse, særlig blant lærerne [54].

3.4.8 Årsaker til avgang

Årsakene til at man fortsetter som lærer er veldig like de grunnene som gjorde at man begynte å arbeide innenfor læreryrket. 74 prosent av kvinnene ansatt i svensk skole oppga interessen for å arbeide med mennesker (barn/ungdom/voksne), 61 prosent av mennene. Også at man

liker å undervise samt interesse for undervisningsemmene var av betydning. Allikevel var den nest viktigste årsaken til at man blir i yrket at man trives med det, 67 prosent av kvinnene og 59 prosent av mennene oppga det [42].

Årsaker til avgang blant norske lærere var i prioritert rekkefølge: at arbeidet var for slitsomt, om økonomien tillot det og egne helseproblemer. I den norske sysselsatte befolkningen ellers fant man de samme grunnene, men i annen rekkefølge: økonomiske forhold var av størst betydning, etterfulgt av egne helseproblemer og at arbeidet var for slitsomt [8]. Mens menn i den sysselsatte befolkningen la vesentlig større vekt på økonomiske forhold enn kvinner, var det i lærerutvalget ikke slike forskjeller i vektlegging av økonomi. Kvinner i begge utvalgene la større vekt enn menn på at arbeidet var slitsomt [21].

Mange og høye krav til de ansatte, sammen med omstilling og reformer, blir framhevet som sentrale faktorer for tidlig avgang i skolene [23]. Omtrent en fjerdedel av begrunnelsene for ”hvorfør man ville gå” lå utenfor skolearbeidet, i egen sykdom, omsorgsarbeid, hobbyønsker, flytteplaner, men også økt handlingstvang i form av nye administrative krav, timetelling, kontrollrutiner og en oppfatning av manglende tillit [43]. Hensynet til egen helse sett i forhold til de kravene som stiltes i jobben, var den hyppigst benyttede forklaringen, enten det gjaldt uførepensjonering, stillingsreduksjon eller det å avslutte yrkeskarrieren [23]. Helse, uføretrygd og for stor byrde øker som begrunnelse for redusert stilling. Økningen starter urovekkende tidlig, og har urovekkende høyt omfang. 52 prosent av de som søker redusert stilling allerede i aldersgruppen 45-54 år, begrunnet dette med helse/for stor byrde [20].

Grunnskolelærere vurderte at ansvaret for færre oppgaver/elever/klienter som av en viss, stor eller meget stor betydning for om en skulle fortsette til pensjonsalder [8]. Tiltak som ”tidskontoordningen” eller ”bedre og spennende samarbeid” har bidratt til at lærerne i prosjektperioden har skiftet framtidsperspektiv i positiv retning [43]. Tiltakene som synes å bety noe for forlengelse av yrkeskarrieren, var først og fremst knyttet til faglig utvikling og samarbeid og dermed til mestring av de daglige arbeidsoppgavene. Lokal ledelse og autonomi synes viktig, dvs at tiltak og gjennomføring har utgangspunkt i drøfting og videreføring av egne erfaringer, innenfor – og i samspill med – sentralgitte rammer og aktører [43]. Lærernes mestring av jobben hang nøye sammen med elevenes mestring av de faglige oppgavene. Mange opplevde at sentrale rammer og føringer ga svekket rom for mestring. Fleksibel arbeidsorganisering, teamarbeid og gode støttestrukturer bedret mulighetene for mestring [43].

Kompetanseutvikling var nært knyttet til mestring, særlig om det forstås som mulighetene for å ta tak i egne erfaringer og kunne utveksle dem med kolleger [43]. Det synes ikke å være vesentlig forskjell på eldre og yngre mht å delta i utviklingsarbeid, å ha evne til oppdatering f.eks i forhold til bruk av IKT [43].

Rundt 1/5 av norske førskolelærere vurderte å søke seg bort fra jobben. Blant dem som søker seg vekk er det på enkelte områder noe hyppigere forekomst av arbeidsrelaterte plager [14]. Årsakene til at norske førskolelærerne forlot yrket kobles i første rekke til dårlige lønnsvilkår, få muligheter til kompetanseutvikling og tilbud om annen jobb. Øvrige årsaker som ble trukket fram var ønske om videreutdanning og personlige årsaker. Dårlig fysisk og psykisk arbeidsmiljø ble også trukket fram som en viktig årsak [31]. Andre norske førskolelærere trakk eksplisitt fram hvor slitsomt barnehageyrket er, at man ikke vet om man orket den fysiske og psykiske belastningen til man ble 67 år [32]. Tunge løft og krav til god fysisk funksjonsevne blir framhevet som årsaker til avgang i barnhagene [23].

3.4.9 Oppsummering

Det kan se ut til at lærernes helsesituasjon er den samme som blant andre arbeidstakere. Derimot kan det se ut til at utbrenthet eller uvanlig trøtthet er hyppigere forekommende. Selv om lærernes sykefravær er betydelig, er det uklart om det er større enn blant andre grupper arbeidstakere. To ulike studier finner at lærere har et større sykenærsvær enn en del andre yrkesgrupper. Undervisningsarbeid er godt forenlig med lidelser hvor den syke trenger å kunne variere mellom å sitte, stå og gå, men dårlig forenlig med lidelser hvor den syke trenger å ta pauser ved behov.

Det kan se ut til at en stor del av de lærere som går ut av læreryrket forblir innen utdanningssektoren. Yrker som inspektører og rektorer og undervisning på høyere nivå ser ut til å være yrker som lærere ofte går over til. I tillegg er det en stor andel som går av med tidligpensjoner. Sammenlignet med ingeniører velger lærere oftere AFP ved 62 år. Det kan også se ut som avgangen ved 62 år er større enn for lærere enn for andre statsansatte.

Årsakene til tidligpensjonering er flere, egen helse er en viktig grunn. I tillegg er faktorer som om økonomien tillater det, om ektefellen er pensjonist, ønske om å bruke mer tid på hobbyer faktorer som trekkes frem, i tillegg til endringer som gjør det vanskelig å mestre situasjon. Det er viktig å vektlegge at det ikke bare er en flukt fra, men også en mulighet til å virkeliggjøre noe som ligger bak valget.

For å få lærere til å stå i yrket lenger ser det ut til å være viktig å legge til rette både for større fleksibilitet gjennom mindre grupper av elever og andre arbeidsoppgaver, i tillegg til å forbedre mestringen. Lærernes opplevelse av mestring ser ut til å være avhengig av elevenes mestring, slik at et ønske om kompetanseheving står sentralt.

3.5 Samlet oppsummering

3.5.1 Lærere

I dette prosjektet har vi søkt i litteraturbaser fra alle de nordiske land etter litteratur om arbeidsmiljøet i skoler og barnehager. Fra dette søket er det valgt 54 arbeider som på ulike måter beskriver omfang av arbeidsmiljø i enten skole eller barnehage. Både fysisk og psykososiale faktorer er belyst. Opplysninger om omfanget er samlet i denne rapporten. På bakgrunn av disse opplysningene har AFI foreslått ulike undersøkelser som kan utfylle og klargjøre forståelsen av arbeidsmiljøet i skole og barnehage.

Endrede arbeidsbetingelser er en viktig faktor for endret arbeidsmiljø. Den politiske ledelse i kommunene har fått større innflytelse på skoleledernes arbeid. Overføringen av administrativt ansvar til skolelederne samtidig som økonomiske bevilgninger blir redusert, gir uklare signaler om arbeidsoppgaver; mange skoleledere opplever en konflikt mellom administrative oppgaver og pedagogisk videreutvikling av skolen. Når skoleleder skal formidle kommunens synspunkter blir både skolelederens og læreres rolle uklare og ser ut til å medføre at å bruke yringsfriheten blir mer problematisk fordi det oppfattes som manglende lojalitet.

Både spørreskjemaundersøkelser til lærere om fysisk arbeidsmiljø og ulike målinger av komponenter som gir uttrykk for kvaliteten av fysisk arbeidsmiljø viser at lærere har et dårligere fysisk arbeidsmiljø enn den sysselsatte befolkningen ellers. Behovet for andre arbeidslokaler oppsto i begynnelsen av 1990-tallet og betyr et problem for lærernes behov for/ønske om å kunne arbeide uten forstyrrelser på en kontorarbeidsplass på skolen. Bruken av nye pedago-

giske metoder som krever andre typer lokaler er problematisk fordi skolene sjelden er bygd slik at man kan hindre at det blir problem med støy.

I en oppsummering av psykososialt arbeidsmiljø i skolen er det viktig å kunne sammenligne opplysninger om lærernes arbeidsmiljø med tilsvarende undersøkelser for andre grupper. Gjennomgående synes det som om de ulike undersøkelsene av lærernes arbeidsmiljø gir et relativt ensartet bilde. Arbeidsbelastningen er stor, til dels større enn for befolkningen generelt, og det er den psykiske belastningen som er vesentlig større for lærerne enn for den sysselsatte befolkningen ellers.

En viktig faktor for læreres trivsel er deres store frihet og selvbestemmelse i arbeidet. Sammenlignet med resten av befolkningen, har ikke lærere større grad av selvbestemmelse over arbeidet enn de andre. Friheten til å ta pauser ved behov er mindre for lærere enn for sysselsatte generelt.

Nesten alle lærere, 90 prosent eller mer, følte behov for mer kunnskap. Sammenlignet med befolkningen for øvrig rapporterte lærere sjeldnere faglige utviklingsmuligheter. I hvilken grad lærere er fornøyd med tilgang til ulike typer etterutdanning er også avhengig av kvaliteten på kursene, det kan synes som om kurs om fagplaner sjeldnere er opplevd som gode i forhold til rent faglige kurs.

Ulike undersøkelser av vold i skolen viser at omtrent 10 prosent av lærerne opplever vold eller trussel om vold et par ganger i måneden, mens omtrent 20 prosent har opplevd vold siste år. Ser man på en enda lenger tidsperiode, 5 år, har over halvparten av lærerne vært innblandet i én eller flere typer vold eller truende situasjoner. De fleste av disse står en enkelt elev bak.

Uansett frustrasjoner, 80-90 prosent av lærerne trives. De trives med å arbeide med barn og ungdom og å formidle kunnskap til dem. Når lærere blir spurt om hva som bidrar til trivsel og frustrasjon, kan det se ut som om de faktorene som bidrar til frustrasjon har vært konstante over den siste 10-års-perioden, mens det har vært en reduksjon i faktorer som bidrar til trivsel, som selvbestemmelse, fleksibilitet, samarbeid, tillit.

Lærernes helsesituasjon er den samme som blant andre arbeidstakere med sammen utdanningslengde og ansvar. Derimot kan det se ut til at utbrenthet eller uvanlig trøtthet er hyppigere forekommende. Selv om lærernes sykefravær er betydelig, er det uklart om det er klart høyere enn hva en finner hos andre grupper arbeidstakere. To ulike studier finner at lærere har et større sykenærvar enn en del andre yrkesgrupper. Undervisningsarbeid er godt forenlig med lidelser hvor den syke trenger å kunne variere mellom å sitte, stå og gå, men dårlig forenlig med lidelser hvor den syke trenger å ta pauser ved behov.

En stor del av de lærerne som går ut av læreryrket ser ut til å forbli innen utdanningssektoren. Yrker som inspektør og rektor og undervisning på høyere nivå enn grunn- og videregående skole ser ut til å være yrker som lærere ofte går over til. I tillegg er det en stor andel som benytter tidligpensjoner. Sammenlignet med ingeniører velger lærere oftere AFP ved 62 år. Det kan også se ut som avgangen ved 62 år er større for lærere enn for andre statsansatte.

Årsakene til tidligpensjonering er flere, egen helse er en viktig grunn i tillegg til faktorer som om økonomien tillater det, om ektefellen er pensjonist, ønske om å bruke mer tid på hobbyer, i tillegg til endringer som gjør det vanskelig å mestre situasjonen. Det er viktig å vektlegge at

det ikke bare er en flukt fra yrket, men også en mulighet for å virkeliggjøre noe som ligger bak valget.

For å få lærere til å stå i yrket lenger ser det ut til å være viktig å legge til rette både for større fleksibilitet gjennom mindre grupper av elever og andre arbeidsoppgaver, i tillegg til å forbedre mestringen. Lærernes opplevelse av mestring ser ut til å være avhengig av elevenes mestring, slik at et ønske om kompetanseheving står sentralt for denne yrkesgruppen.

3.5.2 Skoleledere

Den politiske ledelse i kommunene har fått større innflytelse på skoleledernes arbeid. Overføringen av administrativt ansvar til skolelederne samtidig som økonomiske bevilgninger blir redusert, gir uklare signaler om arbeidsoppgaver; mange skoleledere opplever en konflikt mellom administrative oppgaver og pedagogisk videreutvikling av skolen. Når skoleleder skal formidle kommunens synspunkter blir å kunne bruke yringsfriheten mer problematisk fordi det oppfattes som manglende lojalitet.

Ansatte i administrative stillinger ser ut til å ha en større oppgavemengde enn lærere, og sjelden får de konsentrert seg tilstrekkelig om dem. Rektorer opplever oftere enn lærere å ha oppgaver som ligger utenfor deres kompetanse.

3.5.3 Førskolelærere

Ansatte i barnehager hadde et arbeidsmiljø tilsvarende andre arbeidstakere i befolkningen, men arbeidsmengden var større blant ansatte i barnehager enn generelt blant de sysselsatte. Særlig fysisk belastning er langt høyere. At gjennomsnittsalderen på barna har sunket som følge av Reform 97, har gjort arbeidet tyngre.

Krav til dokumentasjon og administrasjon er blitt større for ansatte i barnehagene. En mindre andel barnehagepersonell enn blant sysselsatte mente de kunne bestemme rekkefølgen av arbeidsoppgavene. Omtrent halvparten av i barnehagestyrerne mente at de hadde behov for etterutdanning i administrasjon og ledelse, en tredjedel i pedagogisk ledelse.

Mer enn halvparten av de barnehageansatte er fornøyd med jobben, som tilsvarer andelen i den norske arbeidsstokken. Barnhageansatte rapporterte voksen mobbing oftere enn sysselsatte i befolkningen.

Selv om førskolelærere i liten grad arbeider i barnehager til alderspensjon, ser det ut til at de går over i beslektede yrker, som grunnskolelærer eller styrer. Årsakene til at de søker seg vekk, er arbeidsrelaterte plager, dårlige lønnsvilkår, få muligheter til kompetanseutvikling, dårlig fysisk og psykisk arbeidsmiljø.

4 FORSLAG TIL VIDERE FORSKNING

I denne bibliografien har vi fokusert på de delene av litteraturen som omhandler omfang av ulike arbeidsmiljøfaktorer i skoler og barnehager. Gjennomgangen av litteraturen viser at det er mange sider ved arbeidsmiljøet i skoler og barnehager som er behandlet, og at arbeidsmiljøet i skoler er studert i større grad enn arbeidsmiljøet i barnehager. Undersøkelsene som inngår i bibliografien er også av ulik størrelse, noen ganger er problemområdet svært avgrenset, andre ganger er undersøkelsene svært omfattende. En videreføring av arbeidet med arbeidsmiljø i skole og barnehage vil møte de samme problemene, hvor omfattende skal undersøkelsene være og hvor avgrenset skal problemområdet være. Forslagene til videre forskning vil derfor deles i to hovedområder etter hvor avgrenset problemstillingene er, og hvor dette reflekteres i sannsynlig planleggingstid for prosjektene.

I tillegg til hvor omfattende prosjektene er, og hvor krevende planleggingen vil være, er det noen vurderinger av ulike problemstillinger som bør legges til grunn. Når man sammenligner med andre yrkesgrupper, eller befolkningen, er man avhengig av å velge arbeidsmiljøfaktorer som finnes både blant lærere og i sammenligningsgruppen. På denne måten får man ikke undersøkt faktorer som er unike for lærerne. Prosjektene vil også bli systematisert etter om problemstillingen er unik for lærerne eller om den inneholder en eller flere sammenligningsgrupper.

4.1 Mer avgrensede prosjekter blant lærere som kan gjennomføres omgående

De fleste studiene i denne bibliografien analyserer en avgrenset problemstilling, enten at man fokuserer på forekomst av ulike arbeidsmiljøfaktorer, eller at noen få arbeidsmiljøfaktorer ses i sammenheng med en resultatvariabel, for eksempel organisatoriske forhold og utbrenthet. Kun et fåtall av studiene analyserer sammenhenger mellom et bredt spekter av ulike arbeidsmiljøfaktorer og flere resultatvariable. Med utgangspunkt i disse mer omfattende studiene bør resten av litteraturen i denne bibliografien vurderes for om mulig å besvare om de andre studiene styrker betydningen av sammenhengene som rapporteres eller om sammenhengene svekkes. I en slik vurdering bør man også trekke inn generell arbeidsmiljøforskning, for å få et perspektiv på hvilke faktorer som gir størst forståelse av lærernes arbeidsmiljø. Gjennomgangen av litteraturen viser også at det er et fokus på hva som oppleves som problemer og frustrasjoner, mens intervjuer med lærerne antyder at de positive sidene ved læring og læring som kanskje er vel så viktige. En videre vurdering av litteraturen i bibliografien vil kunne drøfte denne balansen og hvilke sammenhenger som bør vektlegges når læreres arbeidsmiljø skal belyses.

Statistisk sentralbyrå vil i 2006 gjennomføre en levekårsundersøkelse med et utvidet utvalg respondenter. Ved å knytte seg til denne undersøkelsen vil det være mulig å undersøke lærernes arbeidsmiljø i 2006 og sammenligne det med arbeidsmiljøet til sysselsatte i befolkningen. Med bakgrunn i omfattende endringer i rammevilkårene for lærerne de siste årene, kan en slik omfattende kvantitativ undersøkelse gi en god indikasjon på i hvilken grad lærernes arbeidsmiljø utvikler seg i samme retning som for resten av befolkningen.

”Det å stå på ”utstilling” foran en forsamling på opptil tretti kritiske unge mennesker er det bare lærerne som gjør [8].” For å undersøke dette unike trekket ved lærernes arbeidsmiljø trenger man et begrepsapparat for hva det vil si å undervise i et klasserom. Antagelig vil kva-

litative intervjuer med en gruppe lærere hvor man diskuterer hva som kjennetegner lærernes arbeid, være viktig for å kunne starte undersøkelser om det unike i lærernes arbeidssituasjon.

4.2 Mer omfattende prosjekter blant lærere som krever mer planlegging

Lærernes arbeidsmiljø har blitt undersøkt også på 1980-tallet. En sammenstilling av arbeidsmiljøundersøkelser blant lærere fra ulike perioder vil kunne gi en forståelse av hvordan arbeidsmiljøet har endret seg over en lenger periode. Et slikt prosjekt vil gi en forståelse av en historisk utvikling i lærernes arbeidsmiljø.

Prosjekter som belyser det unike ved lærernes arbeidssituasjon vil ofte være kvalitative undersøkelser. I denne bibliografien er det referert en undersøkelse hvor man intervjuet lærere om hva som var de positive sidene ved å være lærer og hvilke faktorer som førte til frustrasjon. En slik undersøkelse bør videreføres. Både for å dokumentere at det er de samme faktorene som er viktig på ulike tider, og for å kunne undersøke mer grundig hvilke faktorer som oppleves som en belønning i den daglige arbeidssituasjonen og som gir arbeidsglede. Den refererte undersøkelsen ser ikke konkret på hvordan disse positive og negative faktorene balanser, og en tilsvarende undersøkelse bør forsøke å belyse hvordan ulikevekt oppstår mellom positive og negative faktorer.

Flere studier i denne bibliografien har sett på mangel på kontorarbeidsplasser for lærerne. En viktig videreføring av dette arbeidet vil være å se på hva betyr det for lærernes arbeidsmiljø og rollen som lærer at de har eget kontor.

Den endringen i rammevilkårene for skolene kan ha hatt stor betydning for rollen som lærer gjennom at det er nye aktører som lærerne må forholde seg til. Forventningene til lærerne kan være endret og fått betydning for lærernes arbeidsmiljø. I tillegg til uklare forventninger i rolle som lærer kan endringene ha medført at det i større grad er konflikt mellom ulike forventninger til lærerne nå enn det var tidligere.

Nye rammer gir også nye utfordringer i samarbeidet mellom de ansatte på skolene. Hvordan er samarbeidet mellom det administrative personalet på skolen og lærerne? Hvordan opplever man at dette har endret seg? Hvilken sammenheng er det mellom styringssystem i skolen og lærernes arbeidsmiljø?

Når man gjennomfører undersøkelser av arbeidsmiljø er det viktig å ha en sammenligningsgruppe/-grupper. Først da får man perspektiv på det som er unikt for den enkelte yrkesgruppen. Undersøkelsene gjennomført av Statistisk sentralbyrås er en del av andre landsdekkende undersøkelser og som gjør det mulig å sammenligne lærernes arbeidsmiljø med andre sysselsattes arbeidsmiljø. For å belyse det unike i lærernes arbeidssituasjon vil valg av sammenligningsgruppe være avgjørende, og en stor utfordring.

En undersøkelse av endringstakt i arbeidet for lærerne kan gi innsikt i opplevelsen av endringer og hvilke endringer som har skjedd innenfor skolen. I hvilken grad dette er en endring som kun gjelder lærerne, eller om andre yrkesgrupper har opplevd en tilsvarende endring krever en sammenligningsgruppe.

Lærernes arbeidssituasjon kan være unik gjennom at de ofte arbeider alene i klasserommet. Hvilken betydning for arbeidsmiljøet har om læreren arbeider alene eller sammen med en annen lærer? Hva betyr at en lærer vanligvis arbeider alene med en gruppe elever for kommuni-

kasjonen mellom kolleger? Hvordan skiller kommunikasjon mellom lærere fra kommunikasjon mellom andre kolleger på samme stillingsnivå? Er det kjennetegn ved kommunikasjonen som kan forklare at man ved et attføringsinstitutt fant at lærerne i stor grad holdt sine fysiske plager for seg selv og i liten grad drøftet ønsker og løsninger med kolleger og ledere?

4.3 Prosjekter for førskolelærere

Den viktigste studien av arbeidsmiljø blant førskolelærere er undersøkelsen gjennomført av Sørensen og Grimsmo på begynnelsen av 1990-tallet. Med tanke på at førskolelærere i så stor utstrekning rapporterer om stor fysisk og psykisk arbeidsbelastning, er dette et område som bør undersøkes på flere måter. I tillegg til undersøkelser av førskolelæreres arbeidsmiljø generelt, kan det muligens være nyttig med undersøkelser som direkte tar for seg måter å gripe inn i de situasjonene som er de viktigste årsakene til belastningen. Fra arbeidsmiljøforskningen vet vi at ulike typer støtte fra omgivelsene er viktig. Ofte skiller man mellom emosjonell, instrumentell, informasjons og evalueringsstøtte. En undersøkelse kan muligens belyse hvordan den enkelte førskolelærer kan få mer støtte til å mestre slike situasjoner.

Referanser

1. Moos, L., S. Carney, O. Johansson & J. Mehlbye, (red.). (2000): *Skoleledelse i Norden: en kortlægning af skoleledernes arbejdsvilkår, rammebetingelser og opgaver: en rapport til Nordisk Ministerråd*. Nord. Vol. 2000:14. København: Nordisk Ministerråd.
En meget bred behandling av skoleledernes arbeidsvilkår, rammer og oppgaver. Skoleledelse settes inn i en historisk sammenheng og lover og forskrifter blir konkret belyst for å si noe om endringer i arbeidsoppgaver og ansvar. Bruker lokale medarbeidere til å beskrive situasjonen i hvert av de nordiske landene, her inngår også mindre undersøkelser. 350 sider
2. Blichfeldt, J.F., (2003): *Lære for livet?: skolen som møteplass for mening og mestring*. AFI-rapport. Vol. 2003:7. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.
To kommuner som lå langt fremme etter vurdering fra KS, lærerorganisasjon og foreldreorganisasjoner, med maksimum to skoler i hver hvor skolene ble valgt i samarbeid med kommunene. 222 sider
3. Møller, J. & J.M. Paulsen, (2001): *Skolelederes arbeidsforhold i grunnskolen: en undersøkelse blant skoleledere som er organisert i Norsk lærerlag*. Acta didactica. Vol. 2001:3. Oslo: Institutt for lærerutdanning og skoleutvikling, Universitetet i Oslo.
Det norske grunnlaget for Moos et al.s oversikt over skoleledelse i Norden.
Hver 7. av Norsk lærerlagsmedlemsliste, avdeling for skoleledere, ble valgt, dvs 586 medlemmer november 2000. Omlag 10% hadde ikke arbeidet som skoleleder. I alt 397 skjema ble analysert, en svarprosent på 74,9. 160 sider
4. Blichfeldt, J.F., T. Deichman-Sørensen & T. Lauvdal, (1998): *Mot et nytt kunnskapsregime?: evaluering av Reform 94: organisering og samarbeid*. AFI-rapport. Vol. 1998:7. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.
En felles enquete ble sendt til lærere, elever og rektorer januar/februar 1998. Skjemaene ble sendt til 43 skoler og omfatter 40 rektorer (svarprosent 93), 790 lærere (svarprosent 52). 372 sider
5. Kristiansen, S.T., (2004): *Skolen som lærested for lærere og ledere: oppspill til en ny skoleutviklingsstrategi for videregående skoler*. AFI-rapport. Vol. 2004:4. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.
Livsfaseprosjektet var et samarbeidsprosjekt mellom Møre og Romsdal, Hedmark, Buskerud og Nordland fylkeskommune og pågikk 1.8.99 – 31.07.02. 80 sider
6. Skivenes, M. & S. Trygstad, (2005): *Når arbeidstakere ytrer seg kritisk: en pilotstudie av et utvalg medarbeideres erfaringer med å varsle i utdannings- og pleie- og omsorgssektoren*. Fafo-notat. Vol. 2005:04. Oslo: Fafo.
Dybdeintervju med 17 ansatte i utdannings- og pleie og omsorgssektoren om deres erfaringer med og synspunkter på å varsle om forhold på arbeidsplassen. 64 sider
7. Norell, M., (2002): *Skolans arbetsmiljö 2002: resultat av enkätundersökning våren 2002*. Rapport. Vol. 2002:10. [Solna]: Arbetsmiljöverket.
Spørreskjema sendt i februar 2002 til rektorsområder for 619 gymasieskoler og 3540 grunnskoler. Et rektorsområde kan omfatte flere skoler. Tallene likevel gitt som andel av skoler. Svarprosenten for gymasieskolene var 60% og for grunnskolene 55%. Svarfrekvesen for friskolor var lavere enn for kommunale skoler, henholdsvis 51 og 57 prosent. 56 sider
8. Grimsmo, A., (2001): *Lærernes arbeidsmiljø 2000*. AFI-notat. Vol. 2001:7. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.

- Utgangspunktet er Statistisk sentralbyrås Samordnet levekårsundersøkelse 2000. Det ble trukket et tilleggutvalg av lærere. 84 sider
9. Mathisen, H.M. & et al., (2000): *Godt inneklima i skoler - tiltaksforskning: evaluering av to inneklimatiltak i Trondheim*. Teknisk Rapport. Vol. TR A5149. Trondheim: SINTEF Energiforskning.
To tiltak ble vurdert. Oppgradering av ventilasjon i skoler med dårlig ventilasjon og erstatning av teppegulv med glatt gulvbelegg. Fire skoler fikk oppgradert ventilasjon, tre fikk fjernet tepper og fire skoler var referanseskoler hvor tiltak ikke ble gjennomført. 40 sider
 10. Rønning, E. & S.T. Vikan, (2002): *Lærernes arbeidsmiljø i 1990-årene*. Rapporter / SSB. Vol. RAPP 2002:1. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
Arbeidslivundersøkelsene fra 1989 intervjuet 5789 sysselsatte, hvorav 223 lærere. I 1993 ble 439 sysselsatte intervjuet, av disse var det 203 lærere. I 1996 trakk man et tilleggutvalg på 326 ansatte i skolesektoren i alderen 20-67 år hvorav 272 svarte. I 2000 ble det trukket et tilleggutvalg på 600 ansatte i skolesektoren, halvparten av ansatte i barne- og ungdomsskolen, den andre halvparten i videregående skole, 454 svarte. Undersøkelsene fra 1989 og 1993 er sammenlignbare og 1996 og 2000, men det er ingen fulle tidsserier på alle tema. 60 sider
 11. Grambo, A.-C., (2000): *Bedre arbeidsmiljø, lavere sykefravær?: arbeidsmiljø og sykefraværsoppfølging i skolen: rapport fra prosjektet "Sykefravær blant ansatte i Oslo-skolen"*. Oslo: Fylkestrygdekontoret i Oslo.
Spørreskjema sendt til 10 Oslo-skoler og er basert på 545 besvarelser, svarprosent 93,6. 44 sider
 12. Nicolaisen, H., T. Nyen & D. Olberg, (2005): *Lærernes arbeidstid: evaluering av avtale om arbeidstid for undervisningspersonalet i skoleverket 2004-2006*. Fafo-rapport. Vol. 508. Oslo: Fafo.
Spørreskjemaundersøkelse sendt til et representativt nasjonalt uvalg på 2404 lærere (54% svar), 789 rektorer (72% svar) 2001-2002. 166 sider
 13. Midtlyng, E., (1997): *Arbeidsmiljø i skolen*. Rapporter / SSB. Vol. RAPP 1997:4. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
Til Arbeidsmiljøundersøkelsen blant ansatte i skolen ble det trukket et utvalg av lærere, rektorer og inspektører fra grunnskole og videregående skole fra Tjenestemannsregisteret. Det ble brukt postalt spørreskjema. I alt 2000 ble trukket ut og 1330 besvarte spørreskjemaet. 62 sider
 14. Sørensen, B.A. & A. Grimsmo, (1996): *Arbeidsmiljø og arbeidshelse i barnehagesektoren: arbeidsmiljø fra perspektivet "på huk"*. AFI-rapport. Vol. 1996:8. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.
Bransjeoppfølging av Arbeidslivsundersøkelsen 1993 gjennomført av Statistisk sentralbyrå i mai/juni 1994, i alt 485 arbeidstakere (49%) ble intervjuet, 256 assistenter, 191 førskolelære, hvorav 140 var styreere eller ledere, og 24 andre. Bedrifter, næringskode, ble trukket ut først, og større bedrifter ble overrepresentert i utvalget. 94 sider
 15. Blichfeldt, P., (2005): *Støy i grundskolen: en rapport om støyproblemer i grundskolen - om årsager, løsninger og praktiske erfaringer fra Danmark og udlandet*. BAR Tema. [København]: Brandchearbejds miljørådet. Undervisning og Forskning.
Bakgrunnen for prosjektet er å måle hvor mange som reelt er utsatt for målbar og/eller sjenerende støy. Rapporten er en gjennomgang av diverse prosjekter med fokus på bygningsmessige aspekter av støy i skolen. Det er målt antall desibel og man har sett på utforming av lokaler, både materialer og arkitektur for å belyse støy, akustikk etc. 70 sider

16. Tesarz, M. & A. Kjellberg, (1998): *Upplevda bullerproblem för lärare och annan personal i förskola, grundskola och gymnasium*. Arbetslivsrapport. Vol. 1998:28. Solna: Arbetslivsinstitutet.
En spørreskjemaundersøkelse som beskriver støyproblem blant personalet i førskole, grunnskole og et gymnas. Data samledes inn høsten 97 fra 493 lærere og annet personal i Österåkers kommune. I tillegg til spørsmål om støy, innholdt spørreskjemaet spørsmål om andre faktorer i det fysiske miljøet, om ulike plager personalet hadde og op arbeidsoppgaver og den sosiale miljøet. Formålet var å analysere ulike arbeidsmiljøfaktorerens bidrag til støyreaksjoner. 28 sider
17. Kreiner, S. & J. Mehlbye, (2000): *Arbejds miljøet i folkeskolen*. [København]: Akf forlaget.
Undersøkelsen omfatter 89 skoler med i 1971 respondenter, 125 barnehaveklasseledere, 1710 lærere, 89 skoleledere. Svarprosenten blant lærere og barnehaveklasseledere var 78. 240 sider
18. Månsson, E., (2005): "Förändringarnas skola - på gott och ont". I: E. Menckel and G. Lundkvist, (red.): *Att utveckla en god arbetsmiljö i skolan*, [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet, s. 13-22.
19. Skisland, J.O., (1999): *Trivsel, frustrasjonsårsaker og trivselsfremmende tiltak: en undersøkelse blant grunnskolelærere i Vest-Agder*. Skriftserien. Vol. 52. Kristiansand: Høgskolen i Agder.
I 1997 var det 1731 lærere i grunnskolen i Vest-Agder og 1143 har svart på et spørreskjema. 108 sider
20. Mykletun, R.J., L.C. Lahn & A. Mykletun, (1997): *Lærerkår 97: rapport 1*. Bergen: Survey Feedback Institute.
Omfattende spørreskjema sendt til 3000 grunnskolelærere som var medlemmer i Norsk lærerlag 1.1.1997. 156 sider.
21. Wik, B., (2001?): *Lærerne i Levekår 2000: notat om enkelte tema basert på data i lærerutvalget og totalutvalget fra Statistisk sentralbyrås Levekårsundersøkelse 2000 og data fra tidligere undersøkelser*. [Oslo]: Utdanningsforbundet.
22. Arnesen, C.Å. (2002): *Flukt fra lærer og førskolelæreryrket?* NIFU skriftserie. Vol. 2002:8. Oslo: NIFU - Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
Hovedformålet med rapporten er å studere om førskolelærere og allmennlærere flykter fra sine yrker og finner seg arbeid innenfor andre sektorer. Bruker data fra NIFUs undersøkelser av kandidater et halvt år etter eksemen, gjennomført i 1989, 1991 og 1999, og en undersøkelse som ble gjennomført høsten 1998/vinteren 199 av førskolelærere og allmennlærere utdannet i studieåret 1994/95, dvs 3,5 – 4 år etter eksamen.
23. Halvorsen, A., H.K. Lysgård & T. Olsen, (2002): *Når løsninger på arbeidsplassen blir nasjonale problemer: om tidlig avgang fra arbeidslivet*. FoU-rapport. Vol. 2002:4. Kristiansand: Agderforskning.
Intervju på 32 arbeidsplasser innen grunnskole, barnehage, kommunal pleie- og omsorgstjeneste og sykehus i fire kommuner, hvor kommunene var av ulik størrelse og med ulikt arbeidsmarked. 100 sider
24. Roness, D., (2001): *Styrer 2000/2001: en undersøkelse av styrernes arbeidsforhold: rapport 1*. Bergen: [S.n.].
Spørreskjema sendt til 600 styrere fra Norsk Lærerlags medlemsregister. 341 skjema ble returnert. 59 sider.
25. Bungum, B. & et al., (2002): *Tid til en kollektiv og attraktiv skole: evaluering av sentralt initierte forsøk med alternative arbeidstidsordninger i skoleverket*. SINTEF Rapport. Vol. STF38 A02512. Trondheim: SINTEF Teknologiledelse. IFIM.

- 372 skoler som deltok i et forsøk med alternativ arbeidstidordning ut fra ulike modeller som alle avvek fra særavtalen om arbeidstid for lærere. I mai 2002 ble det sendt ut spørreskjema til samtlige skoler i forsøket, 372 spørreskjema til rektor og 1924 skjema til lærerne. Antallet svar var henholdsvis 316 og 1315, med svarprosent 85 og 68. 142 sider
26. Servais, S.-G. & et al., (2002): *Arbetsmiljøkvalitet i skolan: utvärdering av en arbetsmiljöintervention baserad på samverkan*. Arbete och hälsa. Vol. 2002:9. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
Formålet har vært å studere om man gjennom en kombinasjon av utdanning og støtteinnsatser kan starte et utviklingsarbeidet som – grunnet på eget initiativ og samarbeid mellom skolen ulike interessenter – leder til arbeidsmiljøforbedring. 84 sider
27. Söderman, E. & et al., (2002): *Skolmiljö 2000: en mätteknisk rapport*. Arbetslivsrapport. Vol. 2002:7. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
Rapporten gjennomgår bakgrunnen til utformingen av et spørreskjema for kartlegging av arbeidsmiljø i skolen, både personal og elevversjon). I hvilken grad spørsmålene dekker arbeidsmiljøproblemer og deres psykometriske egenskaper ut fra data innsamlet 1996-97. 34 sider
28. Wold, B. & et al., (1996): *Livsstil, helse og arbeidsmiljø blant norske lærere: rapport fra en spørreskjema-undersøkelse blant lærerne i de norske skolene som deltar i europeisk nettverk av helsefremmende skoler (HEFRES) desember 1994 og 1995*. Bergen: Universitetet i Bergen, HEMIL-senteret.
Rapport fra en spørreskjemaundersøkelse blant lærere i de norske skolene som deltar i europeisk nettverk av helsefremmende skoler desember 1994 og 1995, til sammen deltok 178 lærere, svarprosent 79. 58 sider
29. Dallner, M., (1999): *Psykosocial arbetsmiljö, hälsa och välbefinnande bland skolanställda i en svensk kommun: ett led i utprovnigen av QPSNordic*. Arbetslivsrapport. Vol. 1999:13. Solna: Arbetslivsinstitutet.
Spørreskjema ble sendt til 595 personer og 372 svarte. 70 sider
30. Skåret, E. & V. Nordvik, (1998): *Økonomiske konsekvenser av inneklimabedringer i barnehager*. Prosjektrapport. Vol. 229. Oslo: Norges byggforskningsinstitutt.
Fysiske målinger av CO₂, lufttemperatur, relativ fuktighet og støv i 50 barnehager. Målingene foregikk over to døgn i perioden 1.2.97 til 15.3.97 med logging hvert 10. sekund. I tillegg spørreskjema for barnehagenes egenskaper samt inneklimaplayer, helsemessige forhold og sykefravær for barna og de ansatte. Fra ansatte har vi fått inn svar fra 555 respondenter, med en beregnet svarprosent på hele 79% hvis det i gjennomsnitt er 4,5 ansatte ved de 156 avdelingene som er undersøkt. 106 sider
31. Vedi, C. & H.E. Børve, (1997): *Søkelys på førskolelærermangelen i kommunale barnehager*. SINTEF Rapport. Vol. STF38 A97504. Trondheim: SINTEF Teknologiledelse. IFIM.
Individuelle intervjuer med åpne svaralternativer med yrkesaktive førskolelærere ble gjennomført i 8 kommuner, i alt ble det gjennomført 59 intervjuer. 118 sider
32. Dahl, S., M. Rosø & L.K. Søvik, (1995): *Meninger om arbeidsmiljø og personalpolitikk i Molde barnehager AL*. Arbeidsrapport. Vol. M 9501. Molde: Møreforskning.
Spørreskjema sendt til ansatte i Molde Barnehager februar mars 1994. 61 av 73 ansatte deltok. 100 sider
33. Berg, J.E., (1997): *Attføring av pedagogisk personale: en sammenlignende studie av lærere og andre yrkesgrupper som har, og ikke har vært på Attføringscenteret i Rauland*. Oslo: Norsk Lærereleg.

- Undersøkte 100 lærere med en gruppe ikke-lærere med hensyn til helse, arbeidsmiljø, personlig økonomi, familierelasjoner og fritidsaktiviteter. Bruk av journalopplysninger i et attføringsinstitutt. 69 sider.
34. Aronsson, G. & K. Gustafsson, (1999): "Kritik eller tystnad: en studie av arbeidsmarknads- og anstillingsforholdenes betydelse för arbetsmiljökritik". *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, Vol.(3): s. 189-206.
Formålet var å gå et bilde av om arbeidsmarkedsforholdene og anstillingsvilkårene påvirker de ansattes muligheter for å gi kritiske synspunkter på arbeidsmiljø og arbeidsvilkår. Materialet er tilleggsspørsmål til SCBs arbeidskraftundersøkning og omfatter 3800 individer. 16 sider
 35. Grambo, A.-C., (1998): *Arbeidsmiljø og sykefravær i Oslo-skolen: resultater fra en spørreundersøkelse gjennomført blant de ansatte ved 10 Oslo-skoler*. Oslo: Fylkes-trygdekontoret i Oslo.
En detaljert gjennomgang av resultatene av spørreskjemaet sendt til 10 Osloskoler. 64 sider
 36. Lagerstrøm, B.O., (2000): *Kompetanse i grunnskolen: hovedresultater 1999/2000*. Notater. Vol. 2000:72. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
Dataene er innhentet gjennom to undersøkelser høsten 1998 og høsten 1999. Utvalget var 9762 lærere fra Stens sentrale tjenestemannsregister for skoleverket. Hele 921 av lærerne arbeidet ikke lenger i grunnskolen på intervjudtidspunktet, 91% av de resterende deltok. 169 sider
 37. Møller Christiansen, J., (2005): *Vold på arbeidet: med særlig vekt på FTF-medlemmers arbeidspladser*. [København?]: CASA.
Rapporten beskriver resultatene av FTF-medlemmers psykiske arbeidsmiljø fra 1993 og 2001. Dataene er reanalysert med hensyn til vold på arbeidet. Selvrapportert utsattethet for vold på arbeidet har økt fra 11% i 1993 til 21% i 2001. FTF-medlemmer som inngår er sosialrådgiver, sykepleier, pedagog, skolelærer og politi, hvor noen er svært utsatt for vold. 48 sider
 38. Eidset, I., (2005): *Vold i skolen: undersøkelse blant Utdanningsforbundets medlemmer 25. mai - 11. juni 2005*. Oppdragsgiver: Utdanningsforbundet. [Oslo]: Norsk Respons. Telefonintervju med 900 av Utdanningsforbundets medlemmer. 20 sider
 39. Hallberg, L.R.-M., (2005): "Kränkande särbehandling eller mobbning på arbetsplatsen". I: E. Menckel and G. Lundkvist, (red.): *Att utveckla en god arbetsmiljö i skolan*, [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet, s. 40-58.
 40. Häggqvist, S. & L. Johansson, (1998): *Arbetsmiljön i skolan - förutsättningar för samordning av internkontroll och utvecklingsarbete: intervjuer av rektorer, personal och elever inom projektet Skolmiljö 2000*. Arbetslivsrapport. Vol. 1998:12. Solna: Arbetslivsinstitutet.
Totalt ble 46 personer ansatt ved skolene i Nacka intervjuet, deriblant 25 lærere, 4 rektorer. 58 sider
 41. Moseng, B.U., (2005): *Lesbiske og homofile arbeidstakere - en pilotundersøkelse*. NOVA Skriftserie. Vol. 2005:3. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
Bredt sammensatt kvantitativ undersøkelse av levekårene til 2987 kvinner og menn i 1999, ikke representativt utvalg. 52 sider
 42. Forssén, L. & D. Samuelsson, (2005): *Lärarnas arbetsmarknad 2004: enkätundersökning bland yrkesverksamma lärare under hösten 2004 = The labour market for teachers 2004*. Sveriges officiella statistik, Statistiska meddelanden. Vol. UF 26 SM 0502. Stockholm: Statistiska centralbyrån.

- En utvalgsundersøkelse blant 3910 personer gjennomført i perioden november 2004 – februar 2005. 138 sider
43. Blichfeldt, J.F., (2002): *En framtid som lærer?: en studie i utviklingsarbeid ved åtte skoler med sikte på kvalitativ forbedring og forlenging av yrkeskarrieren*. AFI-rapport. Vol. 2002:3. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.
- Livsfaseprosjektet var et samarbeidsprosjekt mellom Møre og Romsdal, Hedmark, Buskerud og Nordland fylkeskommune og pågikk 1.8.99 – 31.07.02. 216 sider
44. Vidø, S. & J. Marcussen, (2002): *Det gode lærerliv*. [København?]: Mercuri Urval. Kvalitative intervju med 125 lærere om hva som er det gode lærerliv og hva som er til hinder for å oppnå det gode lærerlivet. 26 sider
45. Hjerm, M. & L. Pettersson, (2003): *Arbetsbelastning bland lärare och rektorer i Norrköpings kommun år 2002*. Arbetslivsrapport. Vol. 2003:2. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet.
- En spørreundersøkelse til lærere og rektorer i Norrköpings kommune. Spørreskjemaet omfatter SF-36 som handler om den allmenne helsetilstanden og hvordan det relaterer til arbeidet. For å belyse de psykososiale aspektene av arbeidet benyttes CBI (Copenhagen Burnout Inventory) og dekker tre typer utbrenthet personlig, arbeidsrelatert og klientrelatert. I rapporten brukes begrepet utbrenthet, men fenomenet bør oppfattes som en prosess og ikke en tilstand og at hva som klart definerer utbrenthet er heller ikke klart definert. 72 sider
46. Aronsson, G. & L. Svensson, (1997): *Nedvarvning, återhämtning och hälsa bland lärare i grund- och gymnasieskolan*. Arbete och Hälsa. Vol. 1997:21. Solna: Arbetslivsinstitutet.
- Formålet med studien var å undersøke nedvarvning og återhämtning i lærergruppen og identifisere evnetuelle sammenhenger mellom disse tilstandene og arbeidsforholdene, arbeidsopplevelse, symptom og sykefravær eller sykenærvær. Spørreskjema med 147 spørsmål sent til 472 pedagogisk aktive personer ved 12 skoler i Ørebro. 16 sider
47. Hjerm, M. & L. Pettersson, (2003): *Arbetsbelastning bland lärare och rektorer i Norrköpings kommun år 2004*. Arbetslivsrapport. Vol. 2005:3. [Stockholm]: Arbetslivsinstitutet.
- En gjentakelse av undersøkelsen fra 2002, 2105 personer har besvart det utsendte spørreskjemaet. 22 sider
48. Berg, J.E. & et al., (1998): "Functional diagnosis as a tool in rehabilitation: a comparison of teachers and other employees". *International Journal of Rehabilitation Research*, Vol.(3): s. 273-284.
- Undersøkte 100 lærere med en gruppe ikke-lærere med hensyn til helse, arbeidsmiljø, personlig økonomi, familierelasjoner og fritidsaktiviteter. Bruk av journalopplysninger i et attføringsinstitutt.
49. Backman, L., (2000): *Psykisk ohälsa bland skolans personal: risk för utbrändhet?* Rapport. Vol. 2000:1. Stockholm: Yrkesmedicinska enheten.
- Utvalget besto av alle ansatte under høsten leseåret 1998-1999 i 21 grunnskoler fordelt på 7 kommuner i Stockholms len. Svarprosent var 75%, men variert mellom 39 og 98 for de forskjellige skolen. 25 sider.
50. Svanemyr, J., (1996): *Lærere med helsesvikt: mestrings og tiltak. Årsaker til sykefravær blant lærere, og hvordan reagerer lærere og deres omgivelser på helseproblemer blant lærere: en kvalitativ undersøkelse*. [Oslo]: Norsk Lærerlag.
- Kvalitative intervjuer med 17 nåværende eller forhenværende lærere som pga psykiske eller fysiske plager har vansker med å utføre læreryrket. 53 sider
51. Wik, B., (2002): *Pensjonering i skoleverket etter 1999*. Temanotat. Vol. 2002:8. [Oslo]: Utdanningsforbundet.

52. Midtsundstad, T., (2006): *Pensjonering før fylte 67 år: tidligpensjonering og bruk av AFP innen KS' tariffområde 2002-2004*. Fafo-rapport. Vol. 509. Oslo: Fafo.
Datamaterialet er registermateriale fra fire ulike forsikringsleveradører innen KS' tariffområde, henholdsvis Kommunal Landspensjonskasse for 2002, 2003 og 2004, Statens Pensjonskasse for 2002 og 2003, Vital (uten Gjensidige) for 2001, 2002, 2003 og Storebrand for årene 2001, 2002 og 2003. 96 sider
53. Midtsundstad, T., (2001): *Pensjonering i stat og skoleverk: analyse av registerdata fra Statens Pensjonskasse 1996 og 1999*. Fafo-notat. Vol. 2001:1. Oslo: Fafo.
Datamateriale fra Statens Pensjonskasses medlemsregister for årene 1996 til og med 1999. 56 sider
54. Snartland, V. & E. Øverbye, (2003): *Skal jeg bli eller skal jeg gå?: pensjonsforventninger hos lærere og ingeniører*. NOVA Rapport. Vol. 2003:21. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
Et representativt utvalg av lærere og ingeniører som var yrkesaktive i alderen 60-70 år, i alt 1053 lærere og 875 ingeniører. Svarprosenten blant lærerne var 74, datamaterialet ble samlet inn i årsskiftet 1998/1999. 74 sider